

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση

Ενδιάμεση Έκθεση
Οκτώβριος
2016

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση
Ενδιάμεση Έκθεση 1, Οκτώβριος 2016

ISSN: 2529-1173

Copyright © INE ΓΣΕΕ

Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434

Τηλ. 210 8202247, 210 8202249

e-mail: f.athousaki@inegsee.gr, www.inegsee.gr

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

*Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή
μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.
Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.*

Η παρούσα έκθεση αναρτήθηκε στο site του INE ΓΣΕΕ στη 01/11/2016.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
1. Εισαγωγή.....	9
2. Η εξέλιξη βασικών μακροοικονομικών μεγεθών.....	11
3. Το δημόσιο χρέος και η φερεγγυότητα της χώρας.....	18
4. Λιτότητα και χρηματοπιστωτική αστάθεια του ιδιωτικού τομέα	23
5. Εσωτερική υποτίμηση και ο εξωτερικός τομέας της οικονομίας	29
6. Μεταβολές στην απασχόληση, στην ανεργία και στις αμοιβές των απασχολουμένων.....	38
Βιβλιογραφία.....	44

Ευρετήριο Πινάκων		σελ.
Πίνακας 1	Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης (σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] ΑΕΠ)	21
Πίνακας 2	Δείκτες απασχόλησης, ωρών εργασίας και αμοιβών, κατά κλάδο (β' τρίμηνο 2016)	43

Ευρετήριο Διαγραμμάτων		σελ.
Διάγραμμα 1	Ποσοστιαία μεταβολή της πραγματικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας και της απασχόλησης μισθωτών (Ελλάδα, β' τρίμηνο 2010-β' τρίμηνο 2016, 2010 = 100)	12
Διάγραμμα 2	Σωρευτική συμβολή στη μεταβολή του πραγματικού ΑΕΠ (Ελλάδα, 2010-2016)	14
Διάγραμμα 3	Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2005-2016)	15
Διάγραμμα 4	Εναρμονισμένος δείκτης τιμών καταναλωτή και ποσοστό (%) ανεργίας (Ελλάδα, 2005-2016)	16
Διάγραμμα 5	Κατά κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ στην Ελλάδα και την ΕΕ-28 (σε χιλ. ευρώ, 2005-2016)	17
Διάγραμμα 6	Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (Ελλάδα, 2001-2016)	18
Διάγραμμα 7	Εξέλιξη κενού πρωτογενούς ισοζυγίου Γενικής Κυβέρνησης (Ελλάδα, 2005-2016, δισ. ευρώ)	19
Διάγραμμα 8	Δημοσιονομική προσαρμογή, φερεγγυότητα και ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ στην ΕΕ, στην Ευρωζώνη και στα κράτη-μέλη της (2011-2016)	22
Διάγραμμα 9	Χρηματοοικονομικό ισοζύγιο θεσμικών τομέων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2005-2016)	24
Διάγραμμα 10	Ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα και κατανάλωση νοικοκυριών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, α' τρίμηνο 2006-α' τρίμηνο 2016)	24
Διάγραμμα 11	Δείκτης χρέος προς ακαθάριστα έσοδα μετά φόρων νοικοκυριών και μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2006-2015, 2010 = 100)	26
Διάγραμμα 12α	Επιτόκια δανεισμού και νέα δάνεια προς νοικοκυριά (Ελλάδα, α' τρίμηνο 2006-α' τρίμηνο 2016)	27
Διάγραμμα 12β	Επιτόκια δανεισμού και νέα δάνεια προς μη χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις (Ελλάδα, α' τρίμηνο 2006-α' τρίμηνο 2016)	28
Διάγραμμα 13	Εξέλιξη του ΜΚΕ (Ευρωζώνη – Ελλάδα, α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016)	30
Διάγραμμα 14	Παραγωγικότητα της εργασίας (Ευρωζώνη – Ελλάδα, α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016, α' τρίμηνο 2009 = 100)	31
Διάγραμμα 15	Εξαγωγές και εισαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών (2005-2016, σταθερές τιμές 2010)	32
Διάγραμμα 16	Το ΜΚΕ στη μεταποίηση στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016)	35
Διάγραμμα 17	Το ΜΚΕ και ο δείκτης τιμών του κλάδου της μεταποίησης στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 2009- β' τρίμηνο 2016, 2010 = 100)	36
Διάγραμμα 18	Το μερίδιο των κερδών στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη στον κλάδο της μεταποίησης (α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016)	36
Διάγραμμα 19	Πραγματικό ποσοστό (%) ανεργίας στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 2008-β' τρίμηνο 2016, ηλικία 15-74 ετών)	39
Διάγραμμα 20	Μερική απασχόληση στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 2008-α' τρίμηνο 2016)	40
Διάγραμμα 21	Ποσοστό (%) μακροχρόνιας ανεργίας στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 1992-α' τρίμηνο 2016)	41
Διάγραμμα 22	Λόγος διάμεσου προς κατώτατο μισθό και όρια φτώχειας στην Ελλάδα (1962–2014)	42

Περίληψη

Τα μακροοικονομικά μεγέθη της οικονομίας παρουσιάζουν σχετική σταθεροποίηση, με τις εκτιμήσεις για την πορεία του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) το 2016 να συγκλίνουν σε οριακή αρνητική μεταβολή. Ωστόσο, το μακροοικονομικό περιβάλλον παραμένει αβέβαιο και ασταθές ως αποτέλεσμα των μετασχηματισμών που έχουν γίνει στα χρόνια της κρίσης και κυρίως της δραματικής αποεπένδυσης. Η σημαντική πλέον απόκλιση του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας από τον αντίστοιχο μέσο όρο της ΕΕ αποκτά ανησυχητικές οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις.

Σε όρους ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας η μεταποίηση παρουσιάζει σημάδια ισχνής ανάκαμψης στα δύο πρώτα τρίμηνα του 2016, ενώ σημαντική πτώση παρατηρείται στο εμπόριο και στις επαγγελματικές, επιστημονικές και άλλες υπηρεσίες. Για το ίδιο διάστημα, θετική είναι η εξέλιξη της απασχόλησης, η οποία ενισχύεται σημαντικά στους κλάδους της γεωργίας, της μεταποίησης και των χρηματοοικονομικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών, κυρίως όμως αφορά επισφαλείς θέσεις εργασίας.

Η ιδιωτική κατανάλωση παρουσιάζει μικρή πτώση, η οποία αντισταθμίζεται από το οριακό πλεόνασμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Οι μεταβολές στο εμπορικό ισοζύγιο είναι επίσης οριακές, με εμφανή όμως πτώση τόσο του όγκου εξαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών όσο και των εισαγωγών. Οι ιδιωτικές επενδύσεις παρουσιάζουν αύξηση στο β' τρίμηνο του 2016 σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015, χωρίς όμως να προβλέπεται σημαντική θετική ετήσια μεταβολή τους.

Αναφορικά με τη διαδικασία δημοσιονομικής προσαρμογής, η ασκούμενη πολιτική λιτότητας εξακολουθεί να υπονομεύει τη φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα και τη βιωσιμότητα του χρέους. Η μείωση του πιστωτικού ρίσκου της χώρας και συνεπώς του κόστους δανεισμού, όπως και η πιθανότητα εξόδου της χώρας για δανεισμό στις ιδιωτικές αγορές, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη βιωσιμότητα των πρωτογενών πλεονασμάτων σε συνθήκες διατηρήσιμης οικονομικής μεγέθυνσης και κοινωνικής σταθερότητας. Η ένταξη της οικονομίας

στο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) ίσως διευκολύνει την έξοδο στις αγορές, δεν προσδιορίζει όμως τη φερεγγυότητα της χώρας.

Η ένταση της δημοσιονομικής προσαρμογής, σε συνδυασμό με την πολιτική εσωτερικής υποτίμησης, συμπιέζει το εισόδημα των νοικοκυριών επηρεάζοντας αρνητικά τη φοροδοτική τους ικανότητα και τη δυνατότητα κάλυψης των δανειακών τους υποχρεώσεων. Αυτό έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την επιδείνωση του προβλήματος φερεγγυότητας του τραπεζικού τομέα.

Αναφορικά με την πολιτική εσωτερικής υποτίμησης, το Μοναδιαίο Κόστος Εργασίας (ΜΚΕ), ως δείκτης ανταγωνιστικότητας, παρουσιάζει βελτίωση μετά το δ' τρίμηνο του 2012. Ωστόσο, οι επιπτώσεις στις εξαγωγές αγαθών δεν ήταν οι ανάλογες. Αν και οι εξαγωγές αυξήθηκαν ως μερίδιο του ΑΕΠ, η αύξηση του όγκου τους, που αντανακλά την παραγωγική επέκταση της οικονομίας, ήταν περιορισμένη.

Αντίστροφη είναι η εικόνα των εισαγωγών, καθώς η υποχώρηση του όγκου τους είναι πολύ μεγάλη, εύρημα που δεν αποκαλύπτεται από το λόγο των εισαγωγών προς το ΑΕΠ λόγω της μεγάλης μείωσης του τελευταίου. Ένα ενδιαφέρον εύρημα για την ελληνική οικονομία είναι ο σχετικά σταθερός λόγος εισαγωγών προς το ΑΕΠ, κάτι που υποδεικνύει την υψηλή εξάρτηση της εγχώριας δαπάνης από τον εξωτερικό τομέα της οικονομίας. Αυτό είναι ένδειξη του ότι μια ενδεχόμενη αύξηση του ΑΕΠ θα δημιουργήσει εκ νέου αρνητικές πιέσεις στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας.

Ένα άλλο ζήτημα που αναδεικνύεται στην παρούσα Έκθεση είναι η επίδραση που είχε η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης στον εμπορεύσιμο τομέα της οικονομίας. Από την ανάλυσή μας προκύπτει ότι στη μεταποίηση, τον πιο σημαντικό δηλαδή εμπορεύσιμο κλάδο της οικονομίας, η αξιοσημείωτη πτώση που σημειώθηκε στο ΜΚΕ δεν οδήγησε σε αντίστοιχη μείωση του επιπέδου των τιμών, αλλά σε αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου. Όλα τα εμπειρικά ευρήματα δείχνουν ότι το εγχείρημα μετασχηματισμού του μακροαναπτυξιακού υποδείγματος της οικονομίας από ένα υπόδειγμα

μεγέθυνσης μέσω της κατανάλωσης σε ένα υπόδειγμα μεγέθυνσης μέσω των εξαγωγών και/ή των ιδιωτικών επενδύσεων δεν έχει επιτευχθεί.

Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας δείχνουν στοιχεία συνέχειας με τάσεις οριακής βελτίωσης που εμφανίζονται τα τελευταία χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε μείωση του ποσοστού ανεργίας από 24,9% τον Ιούνιο του 2015 σε 23,4% τον Ιούνιο του 2016, και αντίστοιχη οριακή αύξηση της απασχόλησης κατά 1,7% την ίδια περίοδο. Σημειώνουμε ότι, διατηρώντας το ρυθμό μείωσης της ανεργίας και με δεδομένες τις δημογραφικές και άλλες παραμέτρους, η αποκλιμάκωση της ανεργίας σε ποσοστά αντίστοιχα με αυτά του 2008 θα χρειαστεί περίπου 20 χρόνια.

Αναλύοντας τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας παρατηρούμε ότι το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας κατά ηλικιακή κατηγορία εμφανίζεται στους νέους 15-24 ετών (49,1%), ενώ οι γυναίκες εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας σημαντικά υψηλότερο έναντι των ανδρών (27,6% έναντι 19,4%). Παράλληλα, πρέπει να τονίσουμε το γεγονός ότι η μακροχρόνια ανεργία ανέρχεται σε 72,2% του συνόλου των ανέργων. Επίσης, η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων έχει προκαλέσει τη σταθερή άνοδο της μερικής απασχόλησης, τη χειροτέρευση βασικών δεικτών προστασίας της απασχόλησης και τη δραματική αύξηση των επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΕ). Ο δε νομοθετημένος κατώτατος μισθός ο οποίος είναι χαμηλότερος του 60% της διαμέσου των μισθών ουσιαστικά θεσμοθετεί έναν «μισθό φτώχειας» σύμφωνα με τον δείκτη Kaitz.

Συνολικά, η εκτίμησή μας είναι ότι οι όποιες προσδοκίες για γρήγορη έξοδο της οικονομίας από την κρίση και για επιστροφή της στις αγορές το 2017 είναι υψηλού ρίσκου. Η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και η επέκταση της πραγματικής οικονομίας απαιτούν αναπτυξιακό πραγματισμό και πρωτοβουλίες ευρύτερες των αβέβαιων αποτελεσμάτων που θα έχει το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης στην εξομάλυνση των πιστωτικών συνθηκών και στη χρηματοδότηση της οικονομίας. Την ίδια στιγμή το πρόβλημα των κόκκινων δανείων γίνεται όλο και πιο πολύπλοκο λόγω του εγκλωβισμού της οικονομίας

σε μια κατάσταση «υφεσιακής στασιμότητας» η οποία παρατείνει το πρόβλημα φερεγγυότητας των ελληνικών συστημικών τραπεζών.

Βιώσιμες συνθήκες μείωσης του πιστωτικού ρίσκου της χώρας και του κόστους δανεισμού θα διαμορφωθούν μόνο ως αποτέλεσμα της δημιουργίας βιώσιμων πρωτογενών πλεονασμάτων με διατηρήσιμες συνθήκες μεγέθυνσης, αύξησης της απασχόλησης και των εισοδημάτων. Αυτές είναι και οι προϋποθέσεις που θα μειώσουν το έλλειμμα ποιότητας του ενεργητικού των τραπεζών, ανοίγοντας το δρόμο για την επιστροφή της οικονομίας σε κανονικότητα ρευστότητας και χρηματοδότησης με πρόσβαση στις αγορές.

1. Εισαγωγή

Υστερα από έναν και πλέον χρόνο εφαρμογής του τρίτου κατά σειρά Προγράμματος Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ), η πορεία της ελληνικής οικονομίας βρίσκεται σε ένα κρίσιμο σημείο καμπής. Το μακροοικονομικό περιβάλλον παραμένει αβέβαιο και ασταθές ως αποτέλεσμα των μετασχηματισμών που έχουν γίνει στα χρόνια της κρίσης και της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής. Οι τρέχουσες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που θα προσδιορίσουν την πορεία της οικονομίας στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα θα εξαρτηθούν από: α) το χρόνο ολοκλήρωσης της δεύτερης αξιολόγησης και την υφεσιακή επίδραση που θα προκαλέσουν οι όποιες αλλαγές επιφέρει, β) την πιθανότητα επιστροφής της μεγέθυνσης σε θετικό ρυθμό, γ) το υφεσιακό αποτέλεσμα της συνέχισης της δημοσιονομικής προσαρμογής το 2017 με τις νέες αυξήσεις στους έμμεσους φόρους, δ) την πιθανότητα αναδιάρθρωσης του χρέους και την ένταξη της Ελλάδας στο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ, και ε) τις χρηματοπιστωτικές και κοινωνικές επιπτώσεις της διαχείρισης των κόκκινων δανείων.

Παράλληλα, ο πολιτικοεκλογικός κύκλος σε χώρες-μέλη της ΕΕ, η προσφυγική κρίση αλλά και οι αυξανόμενες γεωπολιτικές εντάσεις στην περιοχή μας τροφοδοτούν περαιτέρω το περιβάλλον αβεβαιότητας μέσα στο οποίο πρέπει να κινηθεί η ελληνική οικονομία. Ως συνέπεια, οι επόμενοι μήνες αναμένεται να είναι εξαιρετικά κρίσιμοι και απρόβλεπτοι. Ταυτόχρονα, υπάρχει υψηλή πιθανότητα η Ελλάδα να κληθεί για ακόμη μια φορά να πάρει νέα μέτρα λιτότητας σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης εργασιακής ανασφάλειας, παραγωγικής συρρίκνωσης και αποεπένδυσης και υποβάθμισης των συνθηκών διαβίωσης για τους εργαζομένους, τους άνεργους, τους συνταξιούχους και ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Η εκτίμησή μας είναι ότι οι όποιες προσδοκίες για γρήγορη έξοδο της οικονομίας από την κρίση και για επιστροφή της στις αγορές το 2017 είναι υψηλού ρίσκου. Η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και η επέκταση της πραγματικής οικονομίας απαιτούν αναπτυξιακό πραγματισμό και πρωτοβουλίες ευρύτερες των αβέβαιων αποτελεσμάτων που θα έχει το πρόγραμμα ποσοτικής

χαλάρωσης στην εξομάλυνση των πιστωτικών συνθηκών και στη χρηματοδότηση της οικονομίας. Την ίδια στιγμή το πρόβλημα των κόκκινων δανείων γίνεται όλο και πιο πολύπλοκο λόγω του εγκλωβισμού της οικονομίας σε μια κατάσταση «υφεσιακής στασιμότητας» που παρατείνει το πρόβλημα φερεγγυότητας των ελληνικών συστημικών τραπεζών. Στη δική μας οπτική, όπως θα επιχειρηματολογήσουμε παρακάτω, βιώσιμες συνθήκες μείωσης του πιστωτικού ρίσκου της χώρας και του κόστους δανεισμού θα διαμορφωθούν μόνο ως αποτέλεσμα της δημιουργίας βιώσιμων πρωτογενών πλεονασμάτων με διατηρήσιμες συνθήκες μεγέθυνσης, αύξησης της απασχόλησης και των εισοδημάτων. Αυτές είναι οι προϋποθέσεις που θα μειώσουν το έλλειμμα ποιότητας του ενεργητικού των τραπεζών, ανοίγοντας τον δρόμο για την επιστροφή της οικονομίας σε κανονικότητα ρευστότητας με πρόσβαση στις αγορές.

Η παρούσα Ενδιάμεση Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση αξιολογεί την πορεία της οικονομίας το α' εξάμηνο του 2016 ως μέρος του ευρύτερου χρονικού πλαισίου της κρίσης χρέους και της οικονομικής κρίσης. Υποστηρίζουμε ότι η συνέχιση της ασκούμενης πολιτικής έχει φτάσει στα όριά της, έχοντας επιφέρει δραματικές επιπτώσεις στο διαθέσιμο εισόδημα των πολιτών, στην απασχόληση, στις αναπτυξιακές προοπτικές της ελληνικής οικονομίας και στην κοινωνική συνοχή. Συνεπώς, απαιτείται πλέον επιτακτικά αλλαγή πλεύσης και προσανατολισμού της οικονομικής πολιτικής. Ειδικότερα, στην Ενότητα 2 παραθέτουμε στατιστικά στοιχεία που αναδεικνύουν τις επιπτώσεις της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής στις μακροοικονομικές επιδόσεις της χώρας και σημειώνουμε τη συνεχιζόμενη δυναμική απόκλιση του βιοτικού επιπέδου της Ελλάδας από τον μέσο όρο της ΕΕ. Στις Ενότητες 3 και 4 καταγράφουμε την εύθραυστη δημοσιονομική και χρηματοπιστωτική δομή της οικονομίας. Στην Ενότητα 5 αναδεικνύουμε το υψηλό έλλειμμα ρεαλισμού της στρατηγικής της εσωτερικής υποτίμησης να διασφαλίσει τη μετάβαση της οικονομίας σε ένα εξαγωγικό και/ή επενδυτικό μοντέλο μεγέθυνσης. Στην Ενότητα 6 αναλύουμε την κατάσταση της αγοράς εργασίας.

2. Η εξέλιξη βασικών μακροοικονομικών μεγεθών

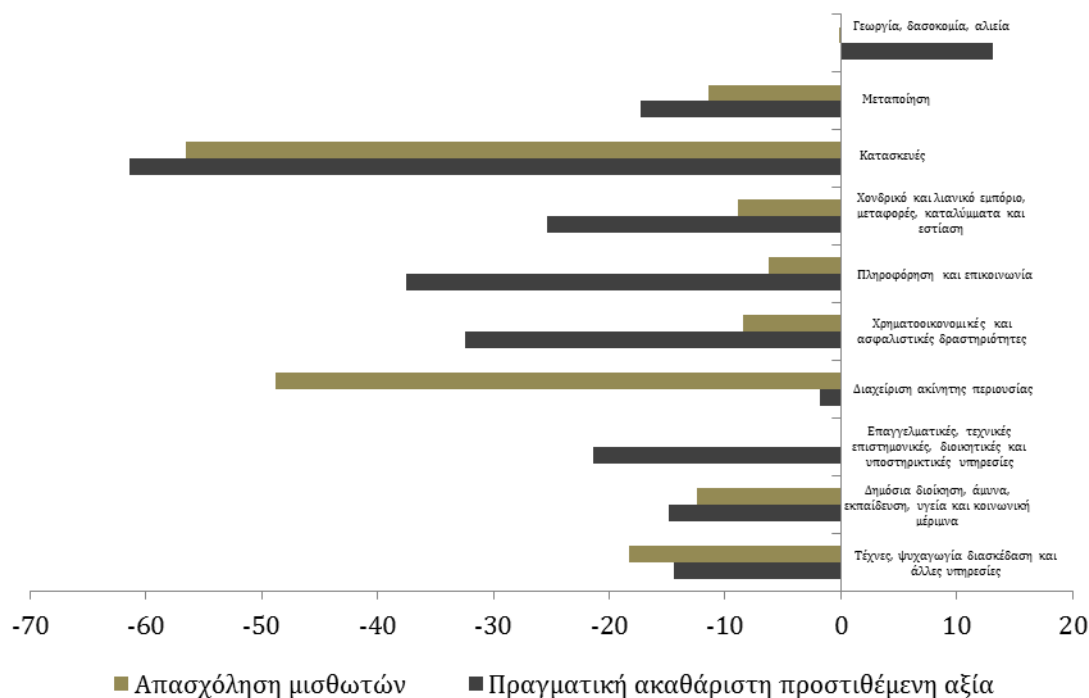
Οι δυναμικές ανισοροπίες που προσδιορίζουν την τρέχουσα συμπεριφορά αλλά και τη βραχυπρόθεσμη προοπτική της οικονομίας, σε συνδυασμό με τη διάχυτη οικονομική αβεβαιότητα σε μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, δεν δημιουργούν προϋποθέσεις επιβεβαίωσης των πολύ αισιόδοξων προβλέψεων του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), καθώς και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της ελληνικής κυβέρνησης για το 2017 για ρυθμό μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ ίσο με 2,8% και 2,7% αντίστοιχα. Το ίδιο αβέβαιη είναι και η εκτίμηση για το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης το 2016.¹ Με άλλα λόγια, η επιβεβαίωση των εκτιμήσεων αυτών προϋποθέτει ένα αναπτυξιακό σοκ, το οποίο στην παρούσα χρονική στιγμή δεν διαφαίνεται.

Ειδικότερα, η τρέχουσα παραγωγική δομή της οικονομίας δημιουργεί χαμηλές και αβέβαιες προσδοκίες αναπτυξιακής επέκτασης. Το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει την ποσοστιαία μεταβολή της παραγωγής και της απασχόλησης σε κλαδικό επίπεδο την περίοδο 2010-2016. Παρατηρούμε ότι στη διάρκεια της κρίσης ο μοναδικός κλάδος που εμφανίζει βελτιωμένη εικόνα σε σχέση με το 2010 σε όρους παραγωγής είναι η γεωργία, ωστόσο με την απασχόληση στον κλάδο να παραμένει ουσιαστικά αμετάβλητη. Στον αντίποδα, ο κλάδος των κατασκευών καταγράφει δραματική μείωση της απασχόλησης και της παραγωγής, που υπερβαίνει το 55% και το 60% αντίστοιχα. Μεγάλη όμως είναι η συρρίκνωση της παραγωγής και σε δυναμικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, όπως η ενημέρωση και η επικοινωνία και οι επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και άλλες υπηρεσίες.² Επίσης, άνω του 25% είναι η πτώση της προστιθέμενης αξίας στο εμπόριο και άνω του 30% στις χρηματοοικονομικές δραστηριότητες. Αντίστοιχα, η πτώση της απασχόλησης σε καθέναν από τους δύο αυτούς κλάδους αγγίζει το 9%.

¹ Το Προσχέδιο του Κρατικού Προϋπολογισμού του 2017 εκτιμά ελαφρά συρρίκνωση του πραγματικού ΑΕΠ κατά 0,3% (βλ. Υπουργείο Οικονομικών, 2016). Αντίθετα, το ΔΝΤ εκτιμά οριακά θετικό ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ της τάξης του 0,1%, βλ. IMF (2016).

² Για μια εκτενή ανάλυση της δυναμικότητας των κλάδων της οικονομίας βλ. Παϊταρίδης (2015).

Διάγραμμα 1: Ποσοστιαία μεταβολή της πραγματικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας και της απασχόλησης μισθωτών (Ελλάδα, β' τρίμηνο 2010-β' τρίμηνο 2016, 2010 = 100)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Δεδομένης της παραπάνω διαρθρωτικής εικόνας της οικονομίας, οι εξελίξεις στα δύο πρώτα τρίμηνα του 2016 δείχνουν στασιμότητα στην εξέλιξη της προστιθέμενης αξίας σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2015. Εξαιρέση αποτελεί η μεταποίηση, στην οποία η παραγωγή κατά το β' τρίμηνο του 2016 εμφανίζεται κατά 4,8% υψηλότερη σε σχέση με το β' τρίμηνο του 2015 (αύξηση κατά 150 εκατ. ευρώ σε πραγματικούς όρους). Αντίστοιχα, η παραγωγή στον κλάδο της πληροφόρησης και της επικοινωνίας αυξήθηκε κατά 2,2% (25 εκατ. ευρώ) την ίδια περίοδο. Αντιθέτως, οι κλάδοι του εμπορίου και των επαγγελματικών, επιστημονικών και άλλων υπηρεσιών συρρικνώθηκαν κατά 2,4% (240 εκατ. ευρώ) και 3,5% (75 εκατ. ευρώ) αντίστοιχα.

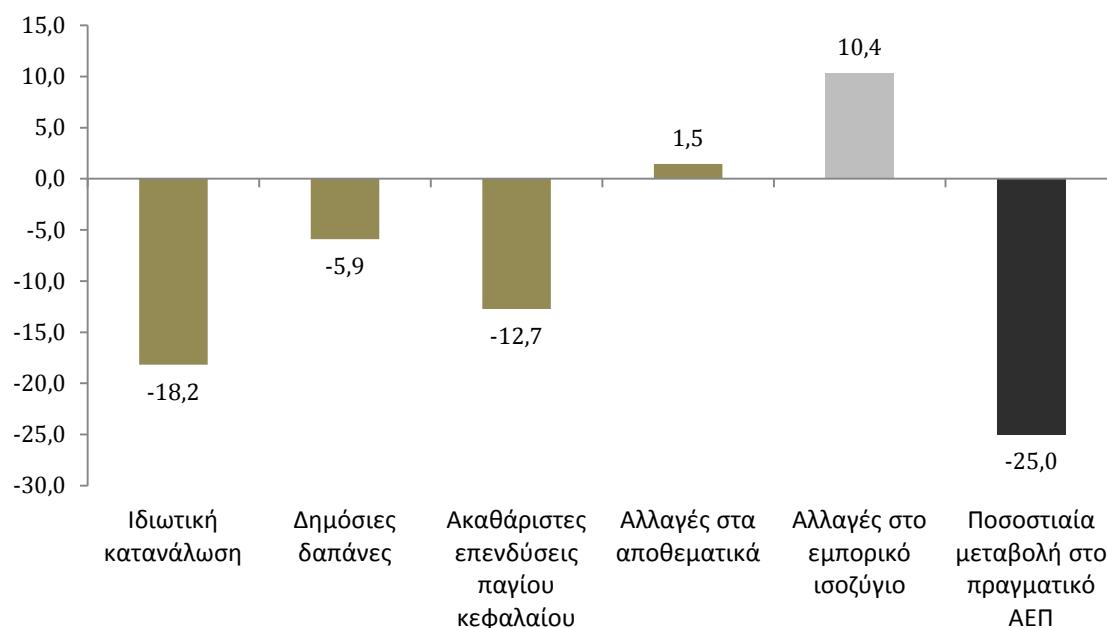
Από την πλευρά της απασχόλησης, οι εξελίξεις είναι πιο ενθαρρυντικές τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2016, αφού η απασχόληση αυξήθηκε σε όλους τους κλάδους, πλην του κλάδου των τεχνών, της ψυχαγωγίας κ.λπ. Αξιοσημείωτη αύξηση παρουσίασαν ο κλάδος της γεωργίας (9,4% το α' τρίμηνο του 2016 σε

σχέση με το αντίστοιχο του 2015 και 1,8% το β' τρίμηνο), ο κλάδος της μεταποίησης (5,4% το α' τρίμηνο και 7,9% το β' τρίμηνο), ο κλάδος των χρηματοοικονομικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών (7,9% το α' τρίμηνο και 11,2% το β' τρίμηνο) και ο κλάδος της επικοινωνίας και της πληροφόρησης (8,4% το α' τρίμηνο και 5,9% το β' τρίμηνο).

Ωστόσο, η θετική αυτή εξέλιξη στην απασχόληση είναι μικρή για να αντιστρέψει την κατάσταση στην αγορά εργασίας και κυρίως για να δημιουργήσει την αναγκαία αύξηση της εγχώριας δαπάνης που θα απεγκλώβιζε την οικονομία από την ύφεση. Αν λάβουμε δε υπόψη μας ότι οι νέες θέσεις εργασίας, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, αφορούν κυρίως θέσεις μερικής απασχόλησης, γίνεται αμέσως αντιληπτό το περιορισμένο επεκτατικό όφελος της οικονομίας.

Εξετάζοντας την εξέλιξη του ΑΕΠ από την πλευρά της μεταβολής των βασικών συνιστωσών της εγχώριας ζήτησης και της συνεισφοράς τους στη μεταβολή του πραγματικού ΑΕΠ της χώρας την περίοδο 2010-2016, παρατηρούμε το βαρύ πλήγμα που έχουν επιφέρει οι πολιτικές της εσωτερικής υποτίμησης και της δημοσιονομικής λιτότητας (Διάγραμμα 2). Η σωρευτική μείωση της εγχώριας ζήτησης και συνεπώς της συνεισφοράς της στη μεταβολή του πραγματικού ΑΕΠ είναι εντυπωσιακή και υπερβαίνει αθροιστικά το 35%. Η βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου επηρέασε θετικά το ΑΕΠ (10,4%), αλλά όχι τέτοιο σε βαθμό ώστε να αντισταθμιστεί η πτώση της εγχώριας ζήτησης, όπως υπέθεταν οι σχεδιαστές των ΠΟΠ. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι η θετική επίδραση του εξωτερικού ισοζυγίου στο ΑΕΠ οφείλεται κυρίως στη δραματική μείωση των εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών.

Διάγραμμα 2: Σωρευτική συμβολή στη μεταβολή του πραγματικού ΑΕΠ (Ελλάδα, 2010-2016)

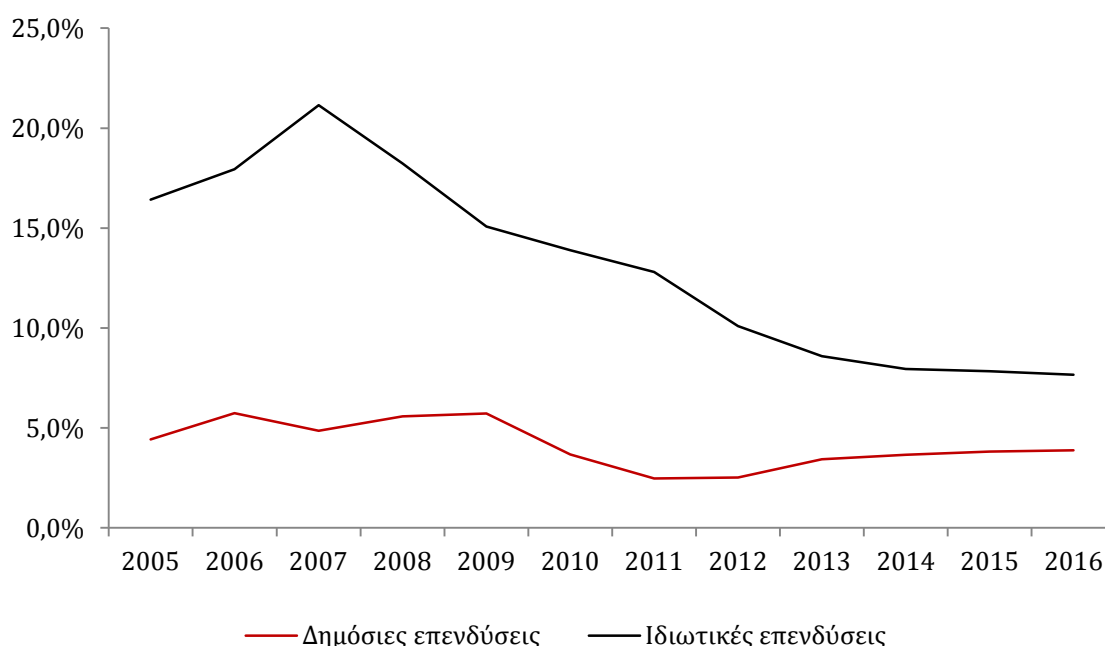
Πηγή: AMECO (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Ανάλογη είναι η εικόνα που προκύπτει από τη σύγκριση της εξέλιξης των βασικών μεταβλητών της εγχώριας δαπάνης κατά τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2016 σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2015. Η πραγματική ιδιωτική κατανάλωση μειώθηκε κατά 1% το α' τρίμηνο του 2016 σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015, ενώ η πτώση ενισχύθηκε το β' τρίμηνο φτάνοντας το 1,7%. Ο όγκος των εξαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών μειώθηκε σημαντικά (μείωση 11,5% το α' τρίμηνο και 11,4% το β' τρίμηνο), ενώ αντίστοιχη ήταν και η υποχώρηση του όγκου των εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών (μείωση 11,9% το α' τρίμηνο και 7,1% το β' τρίμηνο), αφήνοντας κατ' αυτό τον τρόπο το εμπορικό ισοζύγιο σχεδόν αμετάβλητο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εξέταση της συμπεριφοράς των επενδύσεων την περίοδο 2005-2016, μεταβλητή ιδιαίτερα κρίσιμη λόγω του διττού της ρόλου ως οχήματος ανάσχεσης της ύφεσης αλλά και διαρθρωτικού-παραγωγικού μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας. Όπως παρατηρούμε στο Διάγραμμα 3, η πορεία των ιδιωτικών επενδύσεων ως ποσοστό του ΑΕΠ υπήρξε έντονα καθοδική, κυρίως τα πρώτα έτη της κρίσης. Παρά το γεγονός ότι από το 2014

και μετά ο ρυθμός μείωσής τους εξασθενεί, οι ιδιωτικές επενδύσεις κυμαίνονται πλέον σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, που το 2016 διαμορφώνονται στο 7,7% του ΑΕΠ. Πρέπει να τονιστεί ότι η μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων σε σχέση με το 2007 ανέρχεται στο 63,8%, με την αντίστοιχη πτώση σε πραγματικούς όρους να είναι ακόμη μεγαλύτερη (73,3%) εξαιτίας της δραματικής συρρίκνωσης του ΑΕΠ το εν λόγω διάστημα.

Διάγραμμα 3: Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2005-2016)

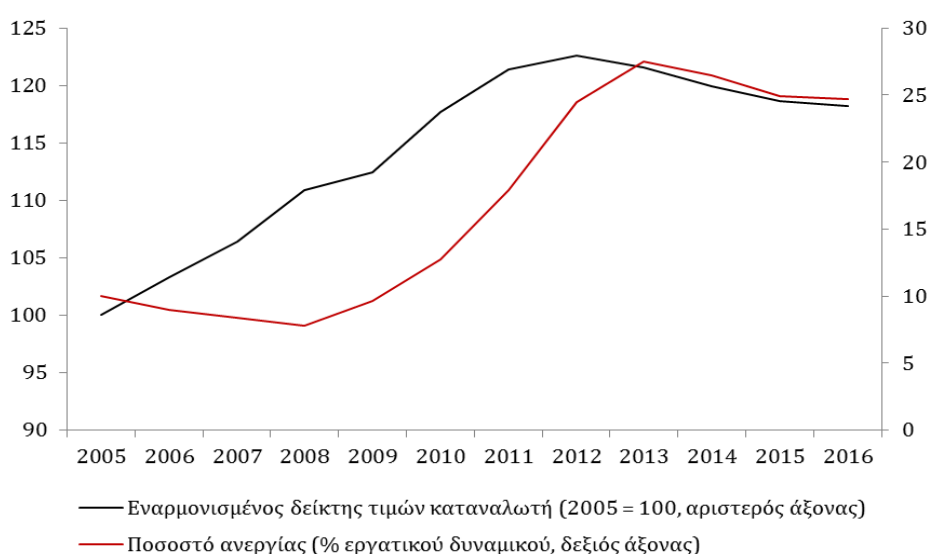
Πηγή: AMECO

Τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2016, οι πραγματικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου του ιδιωτικού τομέα μειώθηκαν κατά 2,5% το α' τρίμηνο του 2016, συγκριτικά με το αντίστοιχο τρίμηνο 2015, αλλά σημείωσαν αύξηση κατά 7% το β' τρίμηνο του 2016 σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015. Ωστόσο, η αύξηση αυτή δεν εμφανίζεται τόσο μεγάλη όταν εξετάζεται σε απόλυτα νούμερα, αφού οι επενδύσεις αυξήθηκαν μόλις κατά 350 εκατ. ευρώ, ενώ η εκτίμηση για το σύνολο του 2016 δεν εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το 2015. Γίνεται συνεπώς εύκολα αντιληπτό ότι το μέγεθος της αποεπένδυσης είναι τέτοιο, που οι ποσοστιαίες μεταβολές αποτυπώνουν μικρό όγκο επενδύσεων απολύτως ανεπαρκή για να προκαλέσει ισχυρό επεκτατικό αποτέλεσμα στο ΑΕΠ. Παράλληλα, είναι προφανές ότι η υπόθεση περί των

ευεργετικών επιδράσεων της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης στην επενδυτική συμπεριφορά του ιδιωτικού τομέα δεν επιβεβαιώνεται. Εάν στην παραπάνω εικόνα προστεθεί και το στοιχείο ότι οι δημόσιες επενδύσεις παρουσιάζονται σταθεροποιημένες στο 4% του ΑΕΠ, σε επίπεδο δηλαδή που δεν μπορεί να λειτουργήσει ως αντι-κυκλικός φραγμός της οικονομία, γίνεται εύκολα αντιληπτή η παγίδα «υφεσιακής στασιμότητας» στην οποία φαίνεται να είναι πλέον εγκλωβισμένη η χώρα μας.

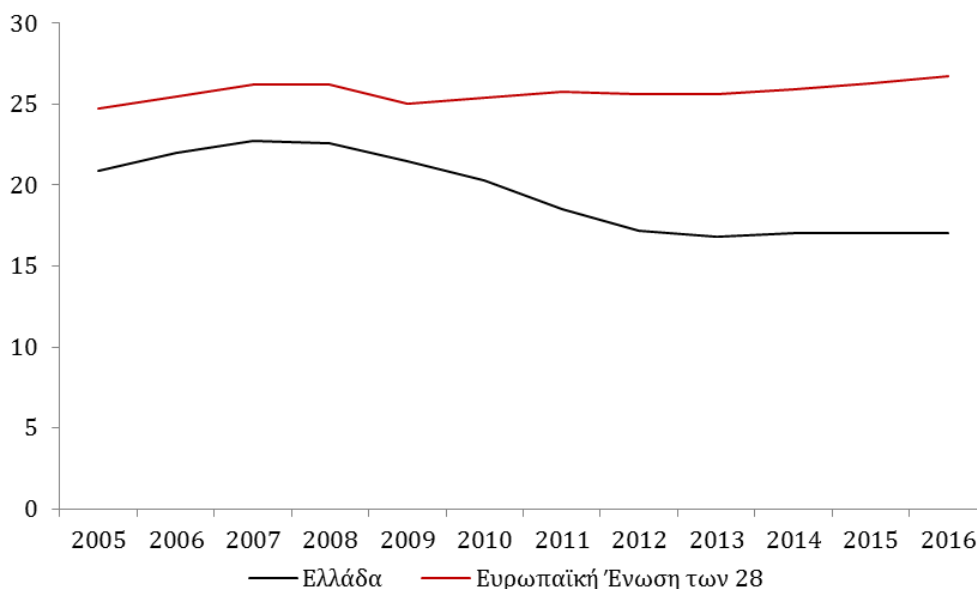
Το Διάγραμμα 4 παρουσιάζει το ρυθμό μεταβολής του δείκτη τιμών καταναλωτή και την εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας την περίοδο 2005-2016. Παρατηρούμε ότι οι αποπληθωριστικές τάσεις που άρχισαν να εκδηλώνονται το 2013 συνεχίζονται το 2016, με την πτώση των τιμών να φτάνει το 0,3%. Αντίθετα, μικρή μείωση της τάξης των 2,8 ποσοστιαίων μονάδων παρατηρείται στο ποσοστό ανεργίας, γεγονός όμως που αποδίδεται κατά κύριο λόγο στην αύξηση των επισφαλών και χαμηλά αμειβόμενων μορφών απασχόλησης και στα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας. Συνεπώς, το πρόβλημα της ανεργίας παραμένει μείζον και υπάρχει ανάγκη άμεσης εφαρμογής πολιτικών στήριξης της απασχόλησης, έτσι ώστε να αμβλυνθούν οι σοβαρές κοινωνικές, μακροοικονομικές και χρηματοπιστωτικές παρενέργειες του φαινομένου και να αντιστραφούν οι αρνητικές προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.

Διάγραμμα 4: Εναρμονισμένος δείκτης τιμών καταναλωτή και ποσοστό (%) ανεργίας (Ελλάδα, 2005-2016)

Τέλος, ιδιαίτερα ανησυχητικό είναι το εύρημα που δείχνει τη δυναμική απόκλισης της ελληνικής οικονομίας από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Το κατά κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ της Ελλάδας έχει χάσει την τελευταία οκταετία το 24,8% της αξίας του και διαμορφώνεται πλέον στις 17 χιλ. ευρώ έναντι 22,6 χιλ. ευρώ το 2008 (Διάγραμμα 5). Η εξέλιξη αυτή έχει ανατρέψει πλήρως την πορεία πραγματικής σύγκλισης της Ελλάδας με την ΕΕ-28, που είχε επιτευχθεί στο διάστημα 2000–2008. Ενώ το 2008 το μέσο κατά κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ στην ΕΕ-28 ήταν 15,9% υψηλότερο από το αντίστοιχο της Ελλάδας, το 2016 η διαφορά αυξήθηκε στο 57,6%. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 2016 για πρώτη φορά το μέσο κατά κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ στην ΕΕ-28 αναμένεται να ξεπεράσει το επίπεδο του 2008, εξέλιξη που αποτυπώνει τη δυναμική της απόκλισης στο βιοτικό επίπεδο μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ-28. Πρέπει να σημειώσουμε ότι το παραπάνω εύρημα δεν έχει γίνει αντικείμενο δημόσιου διαλόγου, παρά το γεγονός της μεγάλης οικονομικής και πολιτικής σημασίας που έχει.

Διάγραμμα 5: Κατά κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ στην Ελλάδα και την ΕΕ-28 (σε χιλ. ευρώ, 2005-2016)

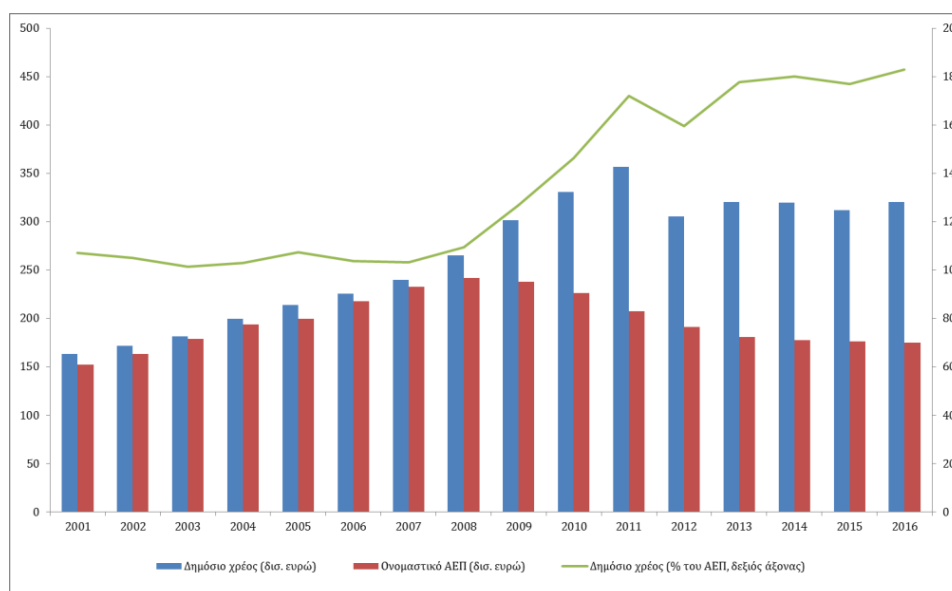

Πηγή: AMECO

3. Το δημόσιο χρέος και η φερεγγυότητα της χώρας

Το χρέος της Γενικής Κυβέρνησης διαμορφώθηκε στο τέλος του α' τριμήνου του 2016 στα 309,2 δισ. ευρώ, παρουσιάζοντας αύξηση 6,4 δισ. ευρώ έναντι του αντίστοιχου περσινού τριμήνου.³ Για το σύνολο του έτους, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το δημόσιο χρέος αναμένεται να επανέλθει σε ανοδική πορεία, μετά την πρόσκαιρη υποχώρησή του πέρυσι, και να διαμορφωθεί στα 320,1 δισ. ευρώ (βλ. Διάγραμμα 6).

Διάγραμμα 6: Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (Ελλάδα, 2001-2016)

Πηγή: AMECO

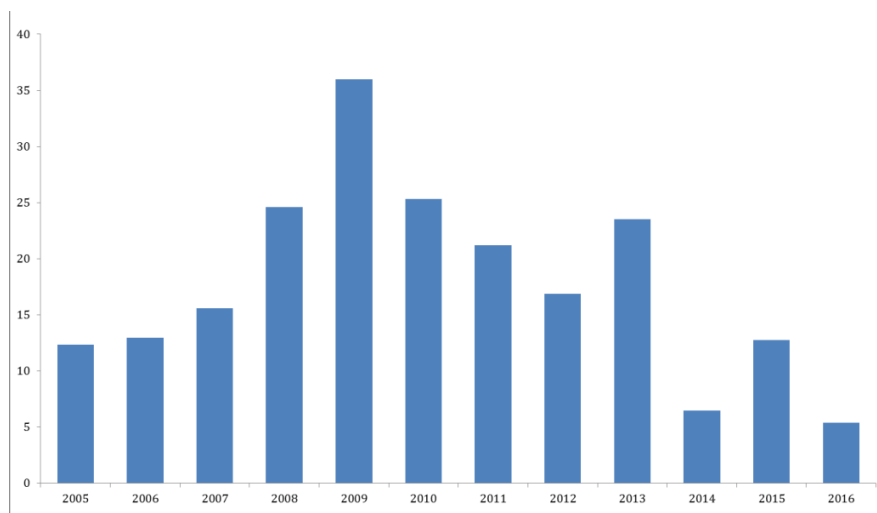
Αναφορικά με το λόγο δημόσιο χρέος προς ΑΕΠ, αυτός εκτιμάται ότι θα ανέλθει φέτος στο 182,8%, καταγράφοντας αύξηση 5,9 ποσοστιαίων μονάδων έναντι του προηγούμενου έτους. Η μεταβολή αυτή αποτελεί το συνδυαστικό αποτέλεσμα της αύξησης της ονομαστικής αξίας του δημόσιου χρέους κατά 8,6 δισ. ευρώ και της υποχώρησης που αναμένεται να εμφανίσει το ονομαστικό ΑΕΠ κατά 0,9 δισ. ευρώ, εφόσον επαληθευτούν οι εκτιμήσεις ως προς την ετήσια μεταβολή του. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι εκτιμήσεις για το λόγο δημόσιου χρέους/ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής διαφέρουν από τις αντίστοιχες της

³ Βλ. ΕΛΣΤΑΤ (2016).

κυβέρνησης, όπως αυτές αποτυπώνονται στο Προσχέδιο του Κρατικού Προϋπολογισμού του 2017. Σύμφωνα με την κυβέρνηση, το ποσοστό του δημόσιου χρέους θα διαμορφωθεί φέτος στο 178,9% και το 2017 στο 174,8%.⁴

Το Διάγραμμα 6 αποτυπώνει την εικόνα της δημοσιονομικής εμπλοκής της οικονομίας. Η μεγάλη υποχώρηση του ΑΕΠ λειτούργησε ως ο βασικότερος τροφοδότης της εκτόξευσης του δημόσιου χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ την περίοδο των Μνημονίων. Ο συνδυασμός λιτότητας και ύφεσης εγκλώβισε την οικονομία σε μια κατάσταση αφερεγγυότητας και μη βιώσιμης δημιουργίας πρωτογενών πλεονασμάτων. Το Διάγραμμα 7 καταγράφει την απόκλιση που εμφανίζει σε ετήσια βάση το πρωτογενές ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης έναντι των υποχρεώσεων αποπληρωμής των τόκων του συσσωρευμένου χρέους την περίοδο 2005-2016. Παρατηρούμε ότι το 2016, παρά τη σημαντική κάλυψη της διαφοράς, αυτή παραμένει θετική, καταδεικνύοντας το πρόβλημα φερεγγυότητας της χώρας, αλλά και το έλλειμμα αξιοπιστίας του παρόντος πλαισίου οικονομικής πολιτικής να συμβάλει στην υπέρβαση της κρίσης δανεισμού.

Διάγραμμα 7: Εξέλιξη κενού πρωτογενούς ισοζυγίου Γενικής Κυβέρνησης (Ελλάδα, 2005-2016, δισ. ευρώ)⁵

Πηγή: AMECO (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

⁴ Βλ. Υπουργείο Οικονομικών (2016).

⁵ Στην ανάλυσή μας, το κενό του πρωτογενούς ελλείμματος προσδιορίζεται από την απόκλιση μεταξύ των ετήσιων πληρωμών για τόκους του δημόσιου τομέα και του αντίστοιχου ύψους του πρωτογενούς δημοσιονομικού ισοζυγίου.

Η κάλυψη αυτού του κενού αποτελεί κρίσιμης σημασίας παράμετρο για την αποκατάσταση της δημοσιονομικής αξιοπιστίας της χώρας, ιδιαίτερα υπό τις παρούσες συνθήκες αβεβαιότητας (βλ. INE ΓΣΕΕ, 2015).⁶ Θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμος για την οικονομία ένας επαναπροσδιορισμός των δημοσιονομικών στόχων με αναδιάρθρωση των δανειακών υποχρεώσεων της, ώστε αυτές να είναι πλήρως εναρμονισμένες με τις υφιστάμενες αναπτυξιακές και κοινωνικές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας.

Ωστόσο, κατά την άποψή μας, η βιωσιμότητα του χρέους δεν περιορίζεται μόνο στα μέτρα αναδιάρθρωσής του και στον προσδιορισμό χαμηλότερων ποσοτικών στόχων για τα πρωτογενή πλεονάσματα. Κρίσιμη παράμετρος είναι η βιωσιμότητα της διαδικασίας επίτευξης των πρωτογενών πλεονασμάτων. Υποστηρίζουμε ότι δεν μπορούν να επιτευχθούν βιώσιμα πρωτογενή πλεονάσματα μέσω της άσκησης πολιτικών λιτότητας. Επίσης, στις σημερινές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες τα πρωτογενή πλεονάσματα δεν μπορούν να θεωρηθούν βιώσιμα ούτε αν είναι αποτέλεσμα αύξησης του ΑΕΠ χωρίς παράλληλη αύξηση της απασχόλησης. Έχουμε προτείνει (INE ΓΣΕΕ, 2015· INE ΓΣΕΕ, 2016) πολύ συγκεκριμένες και ποσοτικοποιημένες προτάσεις για τη δημιουργία βιώσιμων πρωτογενών πλεονασμάτων βάσει του αναπτυξιακού άξονα απασχόληση → μεγέθυνση του ΑΕΠ με έμφαση στην ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση της απασχόλησης.

Στο πλαίσιο αυτό, η εκτίμηση του Προσχεδίου του Κρατικού Προϋπολογισμού του 2017 για υπερκάλυψη των στόχων του ΠΟΠ για τα πρωτογενή πλεονάσματα τη διετία 2016-2017 (βλ. Πίνακα 1) δεν μπορεί να θεωρηθεί βιώσιμη, καθώς αποτελεί προϊόν ύφεσης και υπερφορολόγησης,⁷ ειδικά δε εάν δεν επαληθευτούν οι προβλέψεις για το ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας. Πρωτογενή πλεονάσματα, ανεξαρτήτως του ύψους τους, που θα επιτευχθούν ως

⁶ Σημειώνεται ότι εξίσου κομβικό ρόλο στο βαθμό φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα έχουν και οι προσδοκίες των αγορών σχετικά με την ικανότητα κάλυψης των δανειακών υποχρεώσεων στο μέλλον.

⁷ Σύμφωνα με το Προσχέδιο του Κρατικού Προϋπολογισμού του 2017, οι δημοσιονομικές παρεμβάσεις που ορίζει το ΠΟΠ και οι οποίες έχουν ενσωματωθεί στα προβλεπόμενα αποτελέσματα της Γενικής Κυβέρνησης για το 2016 και το 2017 ανέρχονται σωρευτικά περίπου στα 4 δισ. ευρώ.

αποτέλεσμα της ενεργοποίησης του δημοσιονομικού «κόφτη» δεν είναι βιώσιμα, συνεπώς ούτε το χρέος θα είναι βιώσιμο.

Πίνακας 1: Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης
(σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] ΑΕΠ)

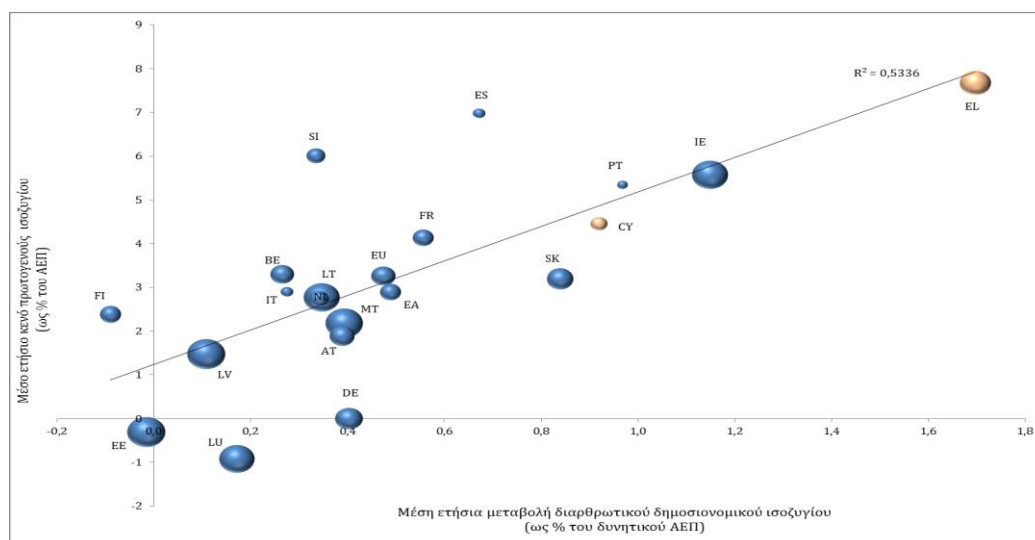
	2015	Εκτίμηση 2016	Πρόβλεψη 2017
1. Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA	-12.756	-4.856	-2.363
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>-7,2</i>	<i>-2,8</i>	<i>-1,3</i>
2. Ενοποιημένοι τόκοι Γενικής Κυβέρνησης	6.701	6.466	6.366
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>3,8</i>	<i>3,7</i>	<i>3,5</i>
3. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA	-6.055	1.610	4.003
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>-3,4</i>	<i>0,9</i>	<i>2,2</i>
4. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης (Σύμβαση Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης)	1.278	1.111	3.330
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>0,73</i>	<i>0,63</i>	<i>1,8</i>
5. Χρέος Γενικής Κυβέρνησης	311.452	315.170	318.670
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>176,9</i>	<i>178,9</i>	<i>174,8</i>
6. ΑΕΠ	176.023	176.197	182.332

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών (2016)

Η μείωση του πιστωτικού ρίσκου της χώρας και συνεπώς του κόστους δημόσιου δανεισμού, όπως και η πιθανότητα εξόδου της χώρας για δανεισμό στις ιδιωτικές αγορές, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη βιωσιμότητα των πρωτογενών πλεονασμάτων σε συνθήκες διατηρήσιμης οικονομικής μεγέθυνσης και κοινωνικής σταθερότητας. Η ένταξη της οικονομίας στο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ ίσως διευκολύνει την έξοδό της στις αγορές, δεν προσδιορίζει όμως τη φερεγγυότητα της χώρας. Η άποψή μας ενισχύεται και από τα στοιχεία του Διαγράμματος 8, το οποίο καταγράφει την αλληλεπίδραση μεταξύ δημοσιονομικής προσαρμογής, οικονομικής μεγέθυνσης και δημοσιονομικής φερεγγυότητας την περίοδο 2011-2016 στην Ελλάδα και στα υπόλοιπα κράτη της Ευρωζώνης. Παρατηρούμε ότι την εν λόγω περίοδο η Ελλάδα εμφανίζει τη μεγαλύτερη σε εύρος δημοσιονομική προσαρμογή μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωζώνης με τη μέση ετήσια μεταβολή του διαρθρωτικού δημοσιονομικού ισοζυγίου να αγγίζει το 1,7% του δυνητικού ΑΕΠ. Η εξέλιξη αυτή όμως δεν έχει συνδυαστεί με αποκατάσταση του δείκτη φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα της, καθώς οι υφεσιακές πιέσεις που

προκάλεσαν τα μέτρα λιτότητας συνέβαλαν στην καταγραφή υψηλού πρωτογενούς δημοσιονομικού κενού (INE ΓΣΕΕ, 2015).

Διάγραμμα 8: Δημοσιονομική προσαρμογή, φερεγγυότητα και ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ στην ΕΕ, στην Ευρωζώνη και στα κράτη-μέλη της (2011-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Το μέγεθος των φυσαλίδων υποδηλώνει τον μέσο ρυθμό μεταβολής του ονομαστικού ΑΕΠ. Το κίτρινο χρώμα αντιστοιχεί σε αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής του εν λόγω μεγέθους, ενώ το μπλε σε θετικούς.

Αντίθετα, σε οικονομίες που εφάρμοσαν πιο ουδέτερη προσαρμογή, η συγκράτηση των ροών εισοδήματος και ρευστότητας στο εσωτερικό τους οδήγησαν σε θετικές προσδοκίες σχετικά με το επίπεδο φερεγγυότητάς του και την ικανότητα εξυπηρέτησης των δανειακών τους υποχρεώσεων.⁸

⁸ Εξαιρέση αποτελεί η περίπτωση της Ιρλανδίας. Τονίζεται ωστόσο ότι η ανάκαμψη της ιρλανδικής οικονομίας τροφοδοτήθηκε κυρίως από την άνθηση του εξαγωγικού της τομέα. Το γεγονός αυτό με τη σειρά του δεν πρέπει να εκληφθεί ως επιτυχία της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης, καθώς οι κλάδοι που κατέγραψαν δυναμική ανάπτυξη ήταν κυρίως αυτοί που εμφανίζουν υψηλές μισθολογικές απολαβές και σημαντικές ανελαστικότητες ως προς την τιμή (Regan, 2016).

4. Λιτότητα και χρηματοπιστωτική αστάθεια του ιδιωτικού τομέα

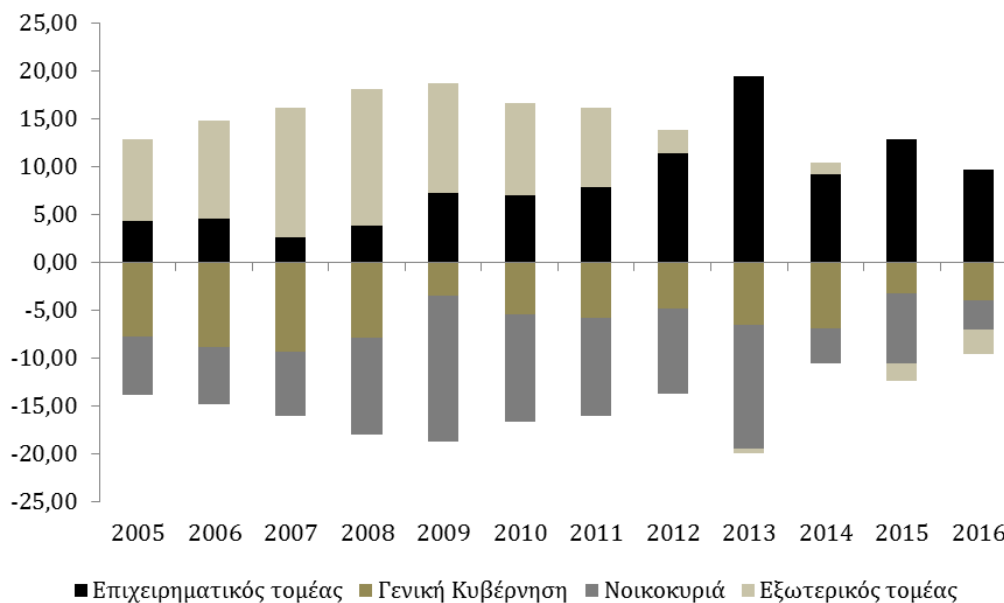
Στο Διάγραμμα 9 παρουσιάζονται τα χρηματοοικονομικά ισοζύγια των θεσμικών τομέων της οικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ, τα οποία αποτυπώνουν τις καταναλωτικές και επενδυτικές δαπάνες τους.⁹ Παρατηρούμε ότι σε όλη την υπό εξέταση περίοδο τα νοικοκυριά εμφανίζουν αρνητικό ισοζύγιο, δηλαδή οι επενδύσεις τους, κυρίως σε κατασκευές, υπερέβησαν τη ροή των αποταμιεύσεών τους. Την ίδια περίοδο, το ισοζύγιο του επιχειρηματικού τομέα εμφανίζει βελτίωση, εξέλιξη που οφείλεται στη σημαντική μείωση της επενδυτικής του δραστηριότητας. Είναι επίσης εμφανές ότι η βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου¹⁰ τα τελευταία έτη δεν ήταν επαρκής ώστε να αντισταθμιστούν τα υφιστάμενα αποτελέσματα της δημοσιονομικής προσαρμογής, με συνέπεια η πίεση να μεταφέρεται στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας.

Στο πλαίσιο αυτό, η συνέχιση της δημοσιονομικής προσαρμογής και το 2017, καθώς και η εκτιμώμενη επίτευξη πρωτογενούς πλεονάσματος ύψους 1,8% του ΑΕΠ αναμένεται να εντείνουν τις υφιστάμενες δυναμικές ανισορροπίας, ειδικά εάν η οικονομία δεν σημειώσει θετικό ρυθμό μεταβολής.

⁹ Σημειώνεται ότι το άθροισμα των ισοζυγίων των θεσμικών τομέων της οικονομίας ισούται πάντα με μηδέν, υποδηλώνοντας ότι το έλλειμμα για έναν θεσμικό τομέα είναι πλεόνασμα για κάποιον άλλο. Κατά αυτό τον τρόπο, η ανάλυση των μεταβολών τους αποτελεί κρίσιμο εργαλείο για την εξέταση των επιπτώσεων της δημοσιονομικής λιτότητας στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας.

¹⁰ Διαγραμματικά το καταγραφέν πλεόνασμα του εμπορικού ισοζυγίου τομέα καταγράφεται ως έλλειμμα του εξωτερικού τομέα.

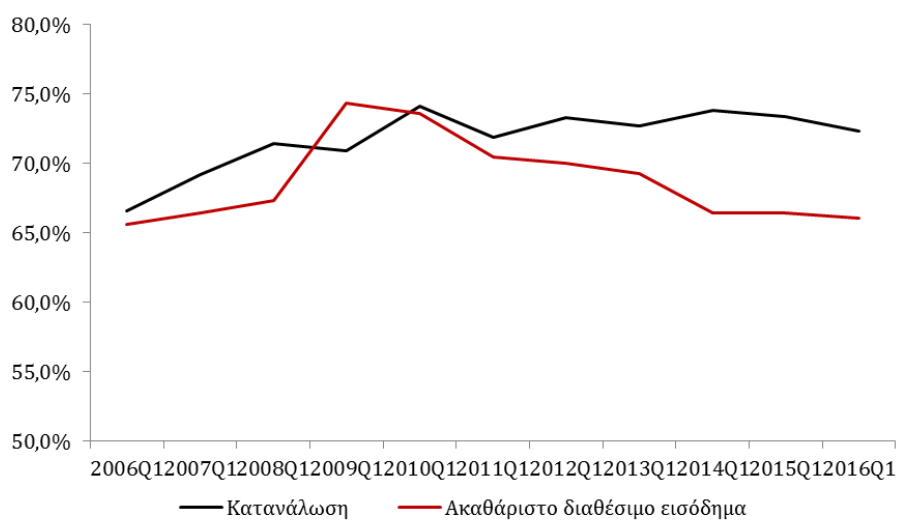
Διάγραμμα 9: Χρηματοοικονομικό ισοζύγιο θεσμικών τομέων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2005-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Στο Διάγραμμα 10 καταγράφεται το ποσοστό του διαθέσιμου εισοδήματος και της κατανάλωσης των νοικοκυριών στο ΑΕΠ κατά το α' τρίμηνο κάθε έτους την περίοδο 2006-2016.

Διάγραμμα 10: Ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα και κατανάλωση νοικοκυριών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, α' τρίμηνο 2006-α' τρίμηνο 2016)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Βλέπουμε ότι από το α' τρίμηνο του 2010 και μετά η διαφορά της κατανάλωσης έναντι του διαθέσιμου εισοδήματος είναι μεγάλη, γεγονός που υποδηλώνει μια εξίσου σημαντική αρνητική επίδραση στις αποταμιεύσεις του συγκεκριμένου τομέα.¹¹ Με άλλα λόγια, τα νοικοκυριά χρησιμοποιούν πλέον άλλους πόρους για να διατηρήσουν την κατανάλωσή τους, η οποία μειώνεται σταθερά.¹² Με δεδομένο ότι η παροχή νέων δάνειων προς τα νοικοκυριά είναι αρνητική (βλ. Διάγραμμα 12α), η εξέλιξη αυτή υποδηλώνει ότι η καταναλωτική δαπάνη των ιδιωτικών νοικοκυριών χρηματοδοτείται κυρίως από τις υφιστάμενες καταθέσεις τους, οι οποίες έτσι ωθούνται σε ολοένα και χαμηλότερα επίπεδα. Επομένως, με βάση την παρούσα δομή της οικονομίας, άμεση συνέπεια της δημοσιονομικής προσαρμογής είναι η χειροτέρευση της χρηματοοικονομικής κατάστασης των νοικοκυριών, η οποία ταυτόχρονα γίνεται αιτία επιδείνωσης του προβλήματος φερεγγυότητας του τραπεζικού συστήματος, καθώς δυσχεραίνει την αποπληρωμή του χρέους τους αυξάνοντας τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια και υπονομεύοντας την κεφαλαιακή επάρκεια και την ποιότητα των χαρτοφυλακίων των τραπεζών.

Επιπλέον, η συμπίεση του διαθέσιμου εισοδήματος που προκαλούν η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης, η αύξηση των φόρων και η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων εξασθενεί τη φοροδοτική ικανότητα των νοικοκυριών δυσχεραίνοντας τη δημοσιονομική προσαρμογή της οικονομίας. Το γεγονός αυτό επιβαρύνει περαιτέρω τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος. Ως αποτέλεσμα, η οικονομία φαίνεται να είναι εγκλωβισμένη σε έναν φαύλο κύκλο υφεσιακής στασιμότητας, δημοσιονομικής λιτότητας και εύθραυστης χρηματοπιστωτικής κατάστασης.

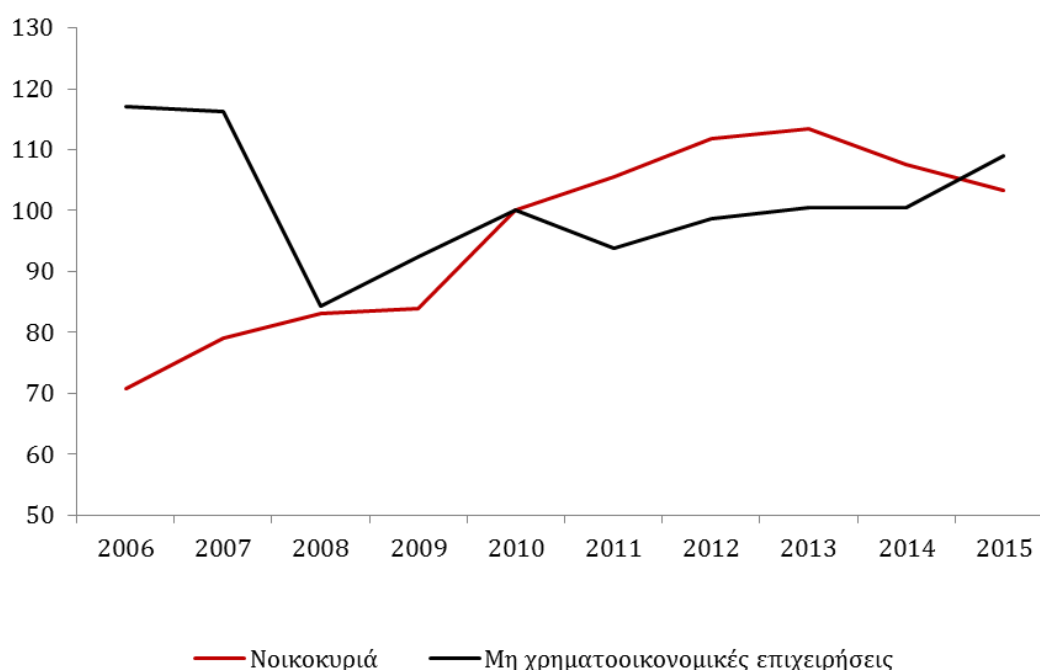
Η διαδικασία αυτή αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 11, το οποίο παρουσιάζει την εξέλιξη του δείκτη χρέος προς ακαθάριστα έσοδα των νοικοκυριών και των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (ΜΧΕ) το διάστημα 2006-2015. Βλέπουμε ότι όσον αφορά τα νοικοκυριά ο συγκεκριμένος δείκτης ακολουθεί σταθερά ανοδική πορεία μέχρι το 2013 (αύξηση 35,2% σε σχέση με το 2009), ενώ στη

¹¹ Σε ετήσιο επίπεδο η κατανάλωση υπερβαίνει το διαθέσιμο εισόδημα μετά το 2012.

¹² Σύμφωνα με την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), το 2015 η μέση μηνιαία δαπάνη των νοικοκυριών μειώθηκε κατά 3,2% (48,87 ευρώ σε απόλυτο μέγεθος) σε σχέση με το 2014.

συνέχεια μειώνεται (πτώση 9% το 2015 σε σχέση με το 2013).¹³ Η πτώση αυτή μετά το 2014 οφείλεται στον μεγαλύτερο ρυθμό μείωσης του χρέους των νοικοκυριών (-13,4%) την περίοδο 2014-2015 σε σχέση με τη συρρίκνωση του διαθέσιμου εισοδήματός τους (-5%). Συνολικά, την περίοδο 2010-2015 το χρέος των νοικοκυριών σε απόλυτο μέγεθος έχει παρουσιάσει μείωση κατά 24 δις. ευρώ, ενώ το διαθέσιμο εισόδημα εμφανίζει συρρίκνωση της τάξης των 43 δις. ευρώ, γεγονός που καταδεικνύει τις δραματικές επιπτώσεις της ασκούμενης πολιτικής στη χρηματοοικονομική κατάσταση των ελληνικών νοικοκυριών.

Διάγραμμα 11: Δείκτης χρέος προς ακαθάριστα έσοδα μετά φόρων νοικοκυριών και μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2006-2015, 2010 = 100)

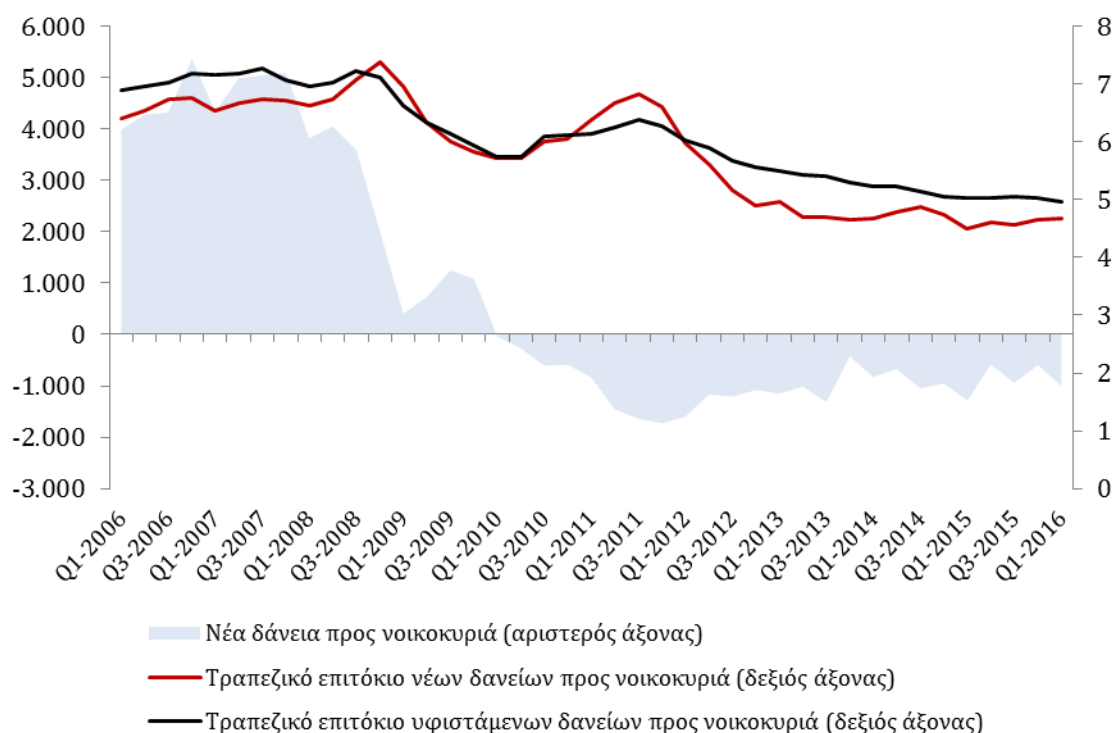
Πηγή: Eurostat, Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Όσον αφορά τις ΜΧΕ, ο δείκτης χρέος προς ακαθάριστα έσοδα παρουσιάζει ηπιότερη κλιμάκωση από εκείνη των νοικοκυριών, παρά τη σημαντική άνοδο που καταγράφει το 2015. Τονίζεται, ότι η σωρευτική αύξηση του χρέους προς τα ακαθάριστα έσοδα των επιχειρήσεων κατά την περίοδο 2009-2015 είναι της τάξης του 15%, όταν την ίδια περίοδο, σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, ο

¹³ Αξίζει να τονιστεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, ο αντίστοιχος δείκτης για τα νοικοκυριά στην Ευρωζώνη μειώνεται κατά 2,8% την περίοδο 2009-2014.

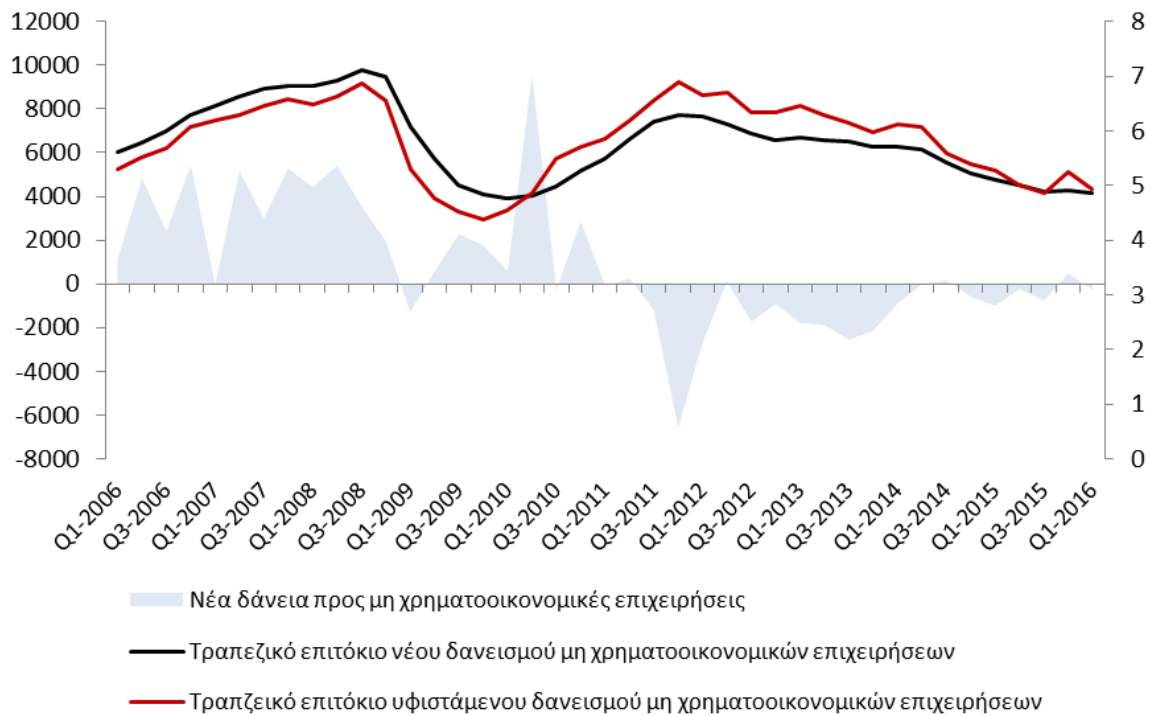
αντίστοιχος λόγος για τον μέσο όρο των μελών της Ευρωζώνης μειώνεται κατά 13%. Κυριότερη αιτία της εξέλιξης αυτής και στην περίπτωση των ΜΧΕ αποτελεί η υψηλότερη συρρίκνωση του ακαθάριστου λειτουργικού αποτελέσματος των επιχειρήσεων (-28%) έναντι της αντίστοιχης μείωσης του χρέους (-13%) την περίοδο 2010-2015 ως συνέπεια των ασθενών επιπέδων ζήτησης στην οικονομία. Σε απόλυτα νούμερα η σωρευτική μείωση του χρέους των επιχειρήσεων στην περίοδο α' τρίμηνο 2011-α' τρίμηνο 2016 ήταν 33 δισ. ευρώ. Ενδεικτικά της διαδικασίας απομόχλευσης στην οποία έχει περιέλθει ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας είναι και τα στοιχεία των Διαγραμμάτων 12α και 12β που απεικονίζουν την εξέλιξη των επιτοκίων δανεισμού και των νέων δανείων προς τα ελληνικά νοικοκυριά και τις ΜΧΕ κατά την περίοδο α' τρίμηνο 2006-α' τρίμηνο 2016.

Διάγραμμα 12α: Επιτόκια δανεισμού και νέα δάνεια προς νοικοκυριά (Ελλάδα, α' τρίμηνο 2006-α' τρίμηνο 2016)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Διάγραμμα 12β: Επιτόκια δανεισμού και νέα δάνεια προς μη χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις (Ελλάδα, α' τρίμηνο 2006-α' τρίμηνο 2016)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Παρατηρούμε ότι από τις αρχές του 2012 η πιστωτική επέκταση του ιδιωτικού τομέα δεν ανταποκρίνεται στις μεταβολές του ύψους των επιτοκίων, καθώς, παρά τη συνεχιζόμενη αποκλιμάκωσή τους, καταγράφονται αρνητικοί ρυθμοί μεταβολής των νέων δανείων. Η εξέλιξη αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία όσον αφορά τις ΜΧΕ. Δεδομένης της μείωσης του μισθολογικού κόστους, συμπεραίνεται ότι κύριο ανάχωμα στην επενδυτική και την παραγωγική δραστηριότητα των επιχειρήσεων δεν είναι το υψηλό κόστος χρηματοδότησής τους, αλλά η μείωση της ενεργού ζήτησης και των πωλήσεων, που επιδρούν αρνητικά στις επενδυτικές αποφάσεις και στο επίπεδο της χρηματοπιστωτικής τους φερεγγυότητας. Ως εκ τούτου, η προοπτική δημιουργίας θέσεων εργασίας –ειδικά πλήρους απασχόλησης– στον ιδιωτικό τομέα, που με τη σειρά τους θα στήριζαν τη δυναμική ανάκαμψη της οικονομίας φαίνεται εξαιρετικά αβέβαιη. Για τους ίδιους λόγους το ίδιο επισφαλής είναι και τα αποτελέσματα στην πραγματική οικονομία από την ένταξη της χώρας στο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ, εφόσον αυτό συμβεί.

5. Εσωτερική υποτίμηση και ο εξωτερικός τομέας της οικονομίας

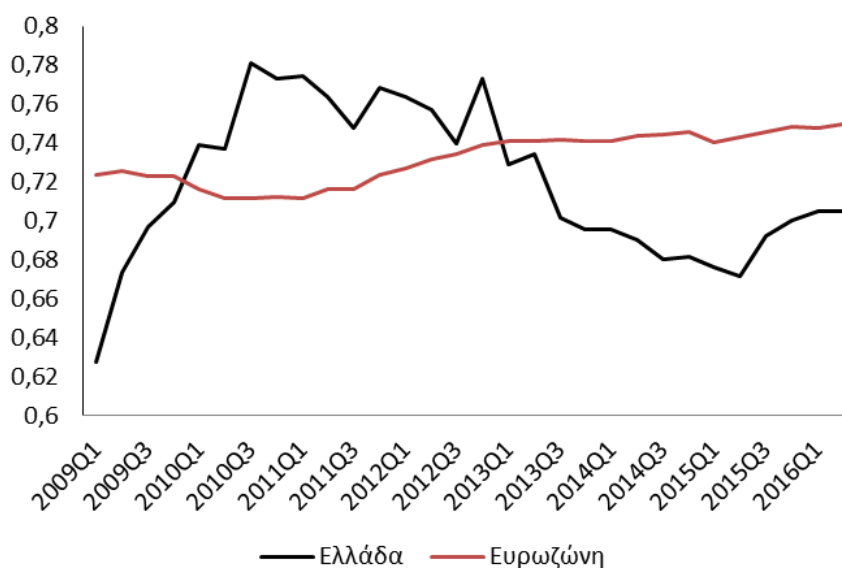
Ένας από τους βασικούς στόχους των ΠΟΠ είναι η τόνωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας μέσω της εφαρμογής της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης. Η συμπύεση του ονομαστικού ΜΚΕ, κυρίως μέσω της μείωσης των ονομαστικών μισθών και της προώθησης μέτρων απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, αποτέλεσε το όχημα που θα διασφάλιζε την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων στις διεθνείς αγορές και τη μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε ένα βιώσιμο εξαγωγικό μοντέλο μεγέθυνσης.

Έχουμε ωστόσο υπογραμμίσει σε σειρά εκθέσεων και επιστημονικών μελετών μας,¹⁴ ότι η συγκεκριμένη στρατηγική δεν συνέβαλε στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και των εξαγωγικών επιδόσεων της οικονομίας. Ταυτόχρονα, έγινε αιτία σοβαρών διαρθρωτικών και μακροοικονομικών μετασχηματισμών που επέδρασαν καθοριστικά στη δραματική επιδείνωση των οικονομικών και των κοινωνικών δεικτών στη χώρα κατά την τελευταία επταετία. Το Διάγραμμα 13 απεικονίζει την εξέλιξη του ΜΚΕ στον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με τον αντίστοιχο μέσο όρο της Ευρωζώνης, σε τριμηνιαία βάση, την περίοδο 2009-2016.¹⁵ Δύο στοιχεία εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Πρώτον, το χαμηλότερο επίπεδο του ΜΚΕ στη χώρα μας συγκριτικά με τον αντίστοιχο μέσο όρο της Ευρωζώνης τόσο πριν από την ένταξη της χώρας στα Μνημόνια το 2010 όσο και από το α' τρίμηνο του 2013 και ύστερα. Δεύτερον, η ανακοπή της τάσης αποκλιμάκωσης του ΜΚΕ στην Ελλάδα μετά το β' τρίμηνο του 2015, με το ΜΚΕ να ανέρχεται πλέον σε επίπεδα αντίστοιχα του δ' τριμήνου του 2009. Το 2016 το ΜΚΕ παρουσιάζει σημάδια σταθεροποίησης.

¹⁴ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2015)· ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016)· Ευστράτογλου (2015)· Παϊταρίδης (2015).

¹⁵ Από τις εκτιμήσεις έχει αποκλειστεί ο τομέας «Διαχείριση Ακίνητης Περιουσίας», καθώς το προϊόν που εμφανίζεται προέρχεται κυρίως από τα λεγόμενα τεκμαρτά ενοίκια, δηλαδή τα ενοίκια που καταβάλλουν οι ιδιοκτήτες ακινήτων προς τον εαυτό τους για τη χρήση του ακινήτου τους. Η συμπερίληψη αυτή έχει ως αποτέλεσμα να εμφανίζεται ένα ιδιαίτερα χαμηλό ΜΚΕ εξαιτίας του πλασματικά διογκωμένου παρονομαστή στο λόγο μοναδιαίου ονομαστικού μισθού προς παραγωγικότητα· έτσι, τον αποκλείουμε συνολικά.

Διάγραμμα 13: Εξέλιξη του ΜΚΕ (Ευρωζώνη – Ελλάδα, α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016)

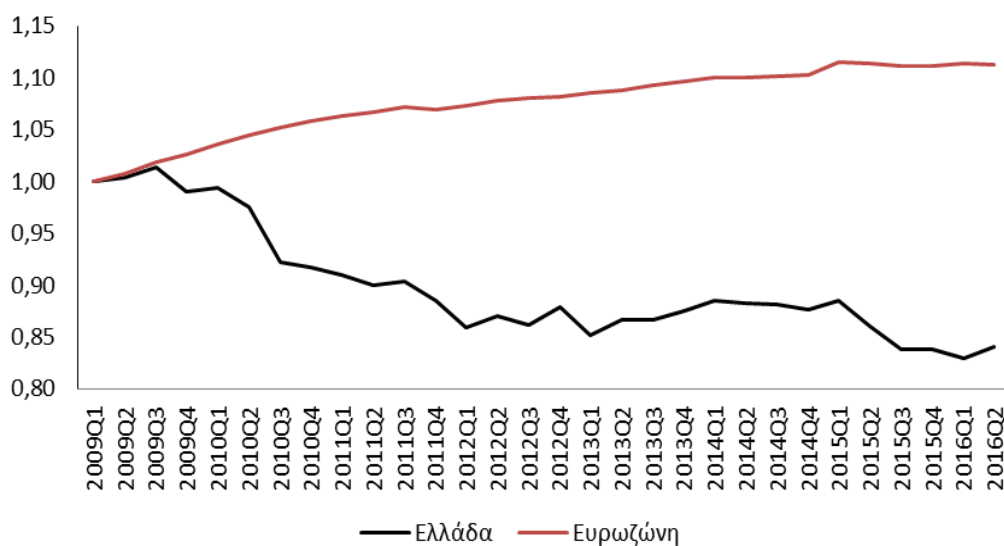
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Όπως έχουμε επισημάνει (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2016), η μείωση της παραγωγικότητας βρίσκεται στον πυρήνα των δυσμενών παρενεργειών του ασκούμενου πλαισίου οικονομικής πολιτικής και οφείλεται κυρίως: α) στη δραστική συρρίκνωση της επενδυτικής δραστηριότητας στην οικονομία και β) στον αναπροσανατολισμό των επενδύσεων σε κλάδους εντάσεως εργασίας, οι οποίοι κατά βάση έχουν χαμηλές απαιτήσεις παγίου κεφαλαίου.¹⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιδείνωση του καταμερισμού εργασίας προς κλάδους χαμηλότερης παραγωγικότητας, κυρίως στον τομέα της μεταποίησης, φέρει σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την παρατηρούμενη διεύρυνση των αποκλίσεων σε όρους παραγωγικότητας μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και της Ευρωζώνης (Διάγραμμα 14).

¹⁶ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016).

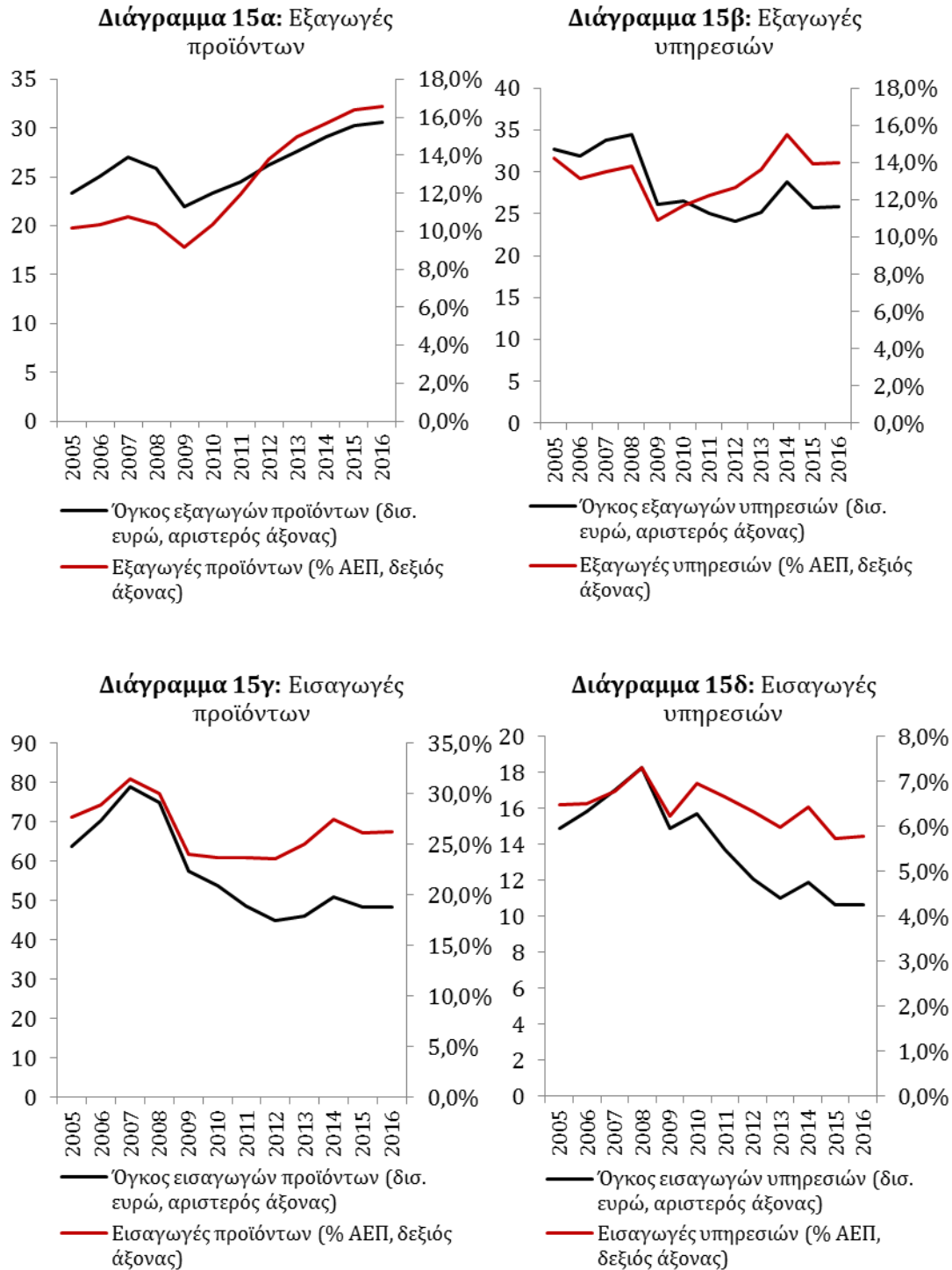
Διάγραμμα 14: Παραγωγικότητα της εργασίας (Ευρωζώνη – Ελλάδα, α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016, α' τρίμηνο 2009 = 100)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Εκτός όμως από την πτώση της παραγωγικότητας και των επενδύσεων, κρίσιμο ζητούμενο για την αξιολόγηση της εφαρμοζόμενης πολιτικής και των αναπτυξιακών προοπτικών της οικονομίας είναι επίσης και το κατά πόσο η περιστολή του ΜΚΕ μεταφράστηκε σε αύξηση της εξαγωγικής δραστηριότητας των εγχώριων επιχειρήσεων και σε βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου της χώρας.

Διάγραμμα 15: Εξαγωγές και εισαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών (2005-2016, σταθερές τιμές 2010)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Το Διάγραμμα 15 απεικονίζει τις μεταβολές στις εξαγωγές και στις εισαγωγές των προϊόντων και των υπηρεσιών την περίοδο 2005-2016, τόσο σε επίπεδο όγκου όσο και ως ποσοστό του ΑΕΠ. Από την εξέταση των στοιχείων είναι εμφανής η βελτίωση που παρουσιάζει το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας την περίοδο των Μνημονίων, καθώς παράλληλα με την αύξηση των εξαγωγών καταγράφεται μεγάλη πτώση των εισαγωγών. Συγκρίνοντας ωστόσο τους όγκους των εξαγωγών και των εισαγωγών σε σχέση με το 2007, τα αποτελέσματα είναι κατώτερα των προσδοκιών. Όσον αφορά τις εξαγωγές προϊόντων (βλ. Διάγραμμα 15α), ενώ ως ποσοστό του ΑΕΠ έχουν ανέλθει στο 16,6% το 2016 από 10,8% το 2007 (αύξηση 53,5%), ο όγκος τους έχει αυξηθεί μόλις κατά 13%, φτάνοντας τα 30 δισ. ευρώ το 2016 έναντι 27 δισ. το 2007. Η εικόνα είναι χειρότερη στην περίπτωση των εξαγωγών υπηρεσιών (Διάγραμμα 15β), καθώς ως ποσοστό του ΑΕΠ εμφανίζουν οριακή αύξηση της τάξης του 0,4% σε σχέση με το 2007 (από 13,8% του ΑΕΠ το 2007 σε 14% του ΑΕΠ το 2016), ενώ ο όγκος τους εμφανίζει μείωση 23,7% (από 34,5 δισ. ευρώ το 2007 σε 25,9 δισ. ευρώ το 2016).

Εξίσου σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ όγκου και ποσοστού στο ΑΕΠ εντοπίζονται και στο πεδίο των εισαγωγών (Διαγράμματα 15γ και 15δ). Παρατηρούμε ότι ο όγκος των εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών έχει συρρικνωθεί σε σχέση με το 2007 κατά 38,7% και 23,7%, αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, οι εισαγωγές προϊόντων μειώθηκαν από 79 δισ. ευρώ το 2007 σε 48,5 δισ. ευρώ το 2016, με την πτώση τους να είναι ιδιαίτερα εμφανής το διάστημα 2008-2009. Λόγω της ραγδαίας συρρίκνωσης της εγχώριας παραγωγής, η μείωσή τους ως ποσοστό του ΑΕΠ εμφανίζεται ηπιότερη και ίση με 16,7% (από 31,5% του ΑΕΠ το 2007 σε 26,3% το 2016). Αντίστοιχα, ο όγκος των εισαγωγών υπηρεσιών υποχωρεί σταδιακά από 15,8 δισ. ευρώ το 2007 σε 10,1 δισ. ευρώ το 2016, ενώ η σωρευτική μείωσή τους ως προς το ΑΕΠ εμφανίζεται επίσης ηπιότερη και ίση με 15% (από 6,8% του ΑΕΠ το 2007 σε 5,8% του ΑΕΠ το 2016).

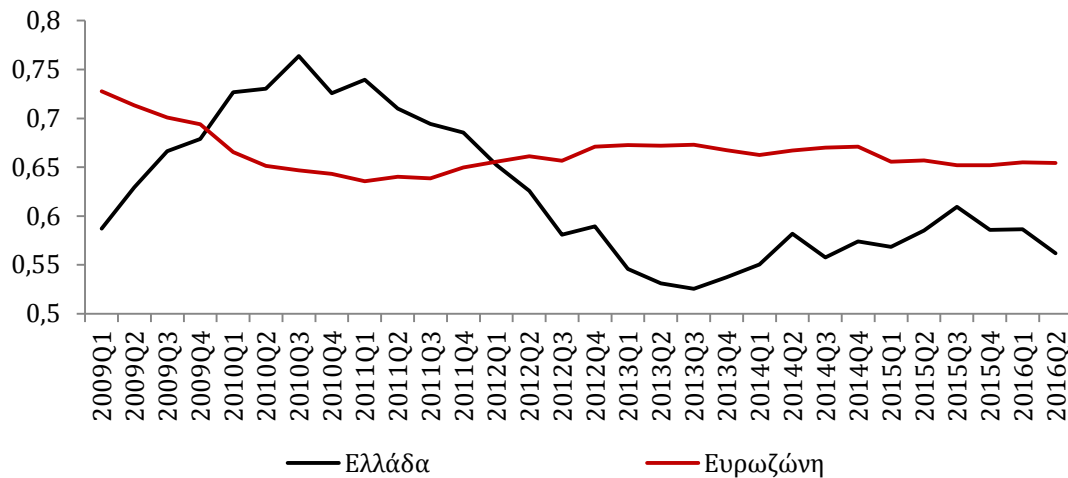
Από την εξέταση της πορείας των εισαγωγών ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η συσχέτισή τους με το ΑΕΠ, όπως αυτή διαμορφώνεται κυρίως κατά τα τελευταία έτη, η οποία είναι αν όχι σταθερή, τουλάχιστον μη πτωτική. Το

γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει την εξάρτηση της εγχώριας δαπάνης από τον εξωτερικό τομέα. Επομένως, στο ενδεχόμενο αύξησης του ΑΕΠ είναι πολύ πιθανό να υπάρξει αντίστοιχη αύξηση των εισαγωγών, δημιουργώντας εκ νέου αρνητικές πιέσεις στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Το γεγονός ότι η επιβολή κεφαλαιακών ελέγχων το καλοκαίρι του 2015 αναχαίτισε την τάση αύξησης των εισαγωγών φαίνεται να επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό.

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε εξετάζοντας και το εάν και κατά πόσο η στρατηγική της εσωτερικής υποτίμησης συνέβαλε στην ανακατανομή των πόρων από τον μη εμπορεύσιμο προς τον εμπορεύσιμο τομέα της οικονομίας.¹⁷ Τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι στον σημαντικότερο εμπορεύσιμο κλάδο της οικονομίας, τη μεταποίηση, οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (σε σταθερές τιμές 2010) υποχώρησαν κατά 37,3% την περίοδο 2009-2014. Επίσης, στον ίδιο κλάδο οι ώρες απασχόλησης μειώθηκαν από το α' τρίμηνο του 2009 έως το β' τρίμηνο του 2016 κατά 28,9%, ποσοστό που αναλογεί στη δεύτερη μεγαλύτερη μείωση μετά τις κατασκευές (-64,5%). Όσον αφορά την ανταγωνιστικότητα κόστους στη μεταποίηση, στο Διάγραμμα 16 βλέπουμε πως το 2009 το ΜΚΕ του κλάδου βρισκόταν σε χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με αυτό του αντίστοιχου κλάδου στην Ευρωζώνη, παρουσιάζοντας ωστόσο αυξητική τάση, που συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της κρίσης, φτάνοντας το γ' τρίμηνο του 2010 στο υψηλότερο επίπεδο. Στη συνέχεια, το ΜΚΕ του κλάδου αποκλιμακώνεται, φτάνοντας ξανά σε επίπεδα χαμηλότερα από τα αντίστοιχα της Ευρωζώνης.

¹⁷ Σημειώνεται ότι ο μηχανισμός αυτός μέσω του οποίου η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης θα συνέβαλλε στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας περιγράφεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ήδη από το πρώτο ΠΟΠ (European Commission, 2010: 10).

Διάγραμμα 16: Το ΜΚΕ στη μεταποίηση στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

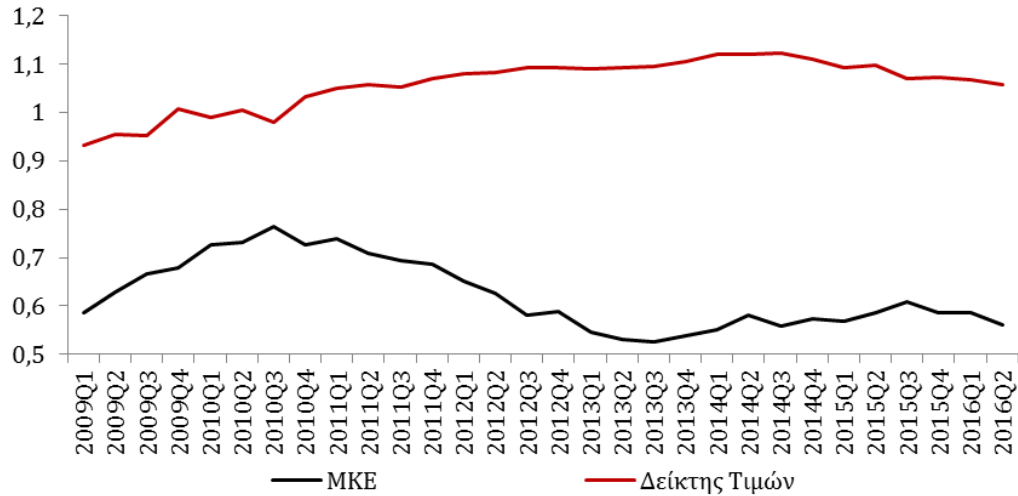
Παρά τη μείωση του ΜΚΕ στη μεταποίηση, η επίδραση της εξέλιξης αυτής στις εξαγωγές του κλάδου, όπως άλλωστε και στο σύνολο της οικονομίας, δεν είναι αντίστοιχη.¹⁸ Η απάντηση σε αυτή την αναντιστοιχία δίνεται στο Διάγραμμα 17 στο οποίο εμφανίζεται το ΜΚΕ σε αντιπαραβολή με το δείκτη τιμών της μεταποίησης την περίοδο α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016. Διακρίνουμε ότι μετά το γ' τρίμηνο του 2010 η απόκλιση μεταξύ των δύο δεικτών διευρύνεται, γεγονός που υποδεικνύει¹⁹ πως η μείωση του μισθολογικού κόστους δεν αποτυπώθηκε σε αντίστοιχη μείωση των τιμών. Με άλλα λόγια, η βελτίωση του ΜΚΕ δεν συνέβαλε ιδιαίτερα στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας κόστους. Αυτό που συνέβη στην πραγματικότητα είναι μια ανακατανομή του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 18, με το μερίδιο των κερδών²⁰ της ελληνικής οικονομίας να αυξάνεται και μετά το δ' τρίμηνο του 2011 να παραμένει σε υψηλότερα επίπεδα από εκείνα της Ευρωζώνης.

¹⁸ Από τα στοιχεία της Eurostat για την εξέλιξη του όγκου των εξαγωγών (σε κιλά) στον κλάδο της μεταποίησης προκύπτει για την περίοδο 2009-2015 μείωση της τάξης του 8,87%.

¹⁹ Η εκτίμηση αυτή επιβεβαιώνεται και από την εξέλιξη του δείκτη μοναδιαίας αξίας των εξαγωγών του κλάδου της μεταποίησης ο οποίος κατά την περίοδο 2009-2015 αυξήθηκε κατά 7,58%.

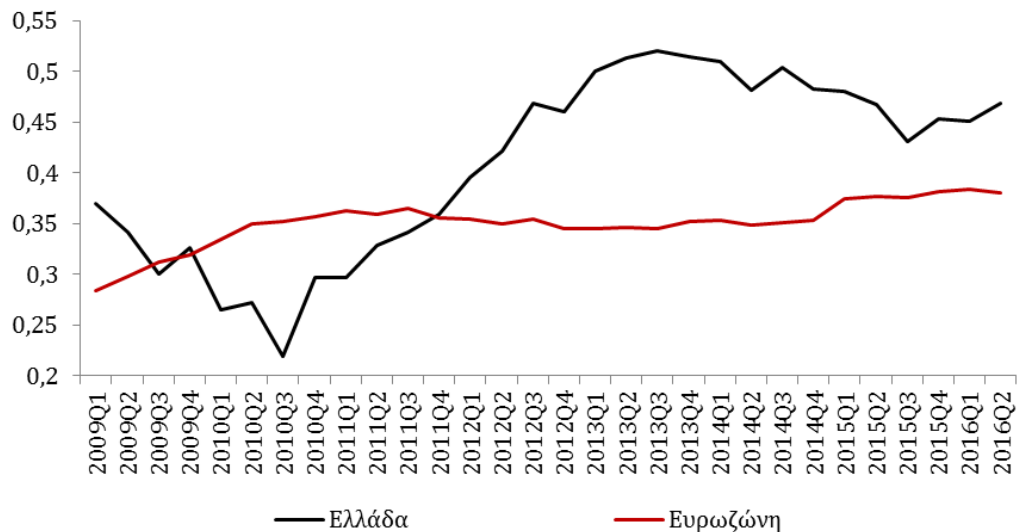
²⁰ Όσον αφορά το σύνολο της ελληνικής οικονομίας, το μερίδιο των κερδών παρουσιάζει σταθερή πτώση μέχρι το γ' τρίμηνο του 2010, στη συνέχεια αυξάνεται σημαντικά για να αποκλιμακωθεί ξανά τον τελευταίο χρόνο.

Διάγραμμα 17: Το ΜΚΕ και ο δείκτης τιμών του κλάδου της μεταποίησης στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 2009- β' τρίμηνο 2016, 2010 = 100)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Διάγραμμα 18: Το μερίδιο των κερδών στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη στον κλάδο της μεταποίησης (α' τρίμηνο 2009-β' τρίμηνο 2016)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Από την παραπάνω ανάλυση εξάγεται το συμπέρασμα πως το εγχείρημα για μετασχηματισμό του εγχώριου μακροοικονομικού υποδείγματος από ένα υπόδειγμα μεγέθυνσης μέσω της κατανάλωσης (consumption-led) σε ένα υπόδειγμα μεγέθυνσης μέσω των εξαγωγών (export-led) και/ή των ιδιωτικών επενδύσεων (investment-led) έχει αποτύχει.

Στην πραγματικότητα, η συνέχιση των πολιτικών λιτότητας, απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και μείωσης του κόστους εργασίας υπέσκαψε ακόμα περισσότερο τις μεσοπρόθεσμες προοπτικές της εγχώριας οικονομίας, εντείνοντας ταυτόχρονα τις μακροοικονομικές ανισορροπίες. Η αιτία είναι ότι οι πολιτικές αυτές εξακολουθούν να παραγνωρίζουν ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εγχώριου μακροοικονομικού μοντέλου της χώρας. Αυτό σημαίνει πως η πίεση στους μισθούς δεν θα μπορούσε παρά να έχει πολύ περιορισμένη επίδραση στην ανταγωνιστικότητα τιμής και κατ' επέκταση στην αύξηση της συνολικής ζήτησης μέσω της αύξησης των εξαγωγών, σε αντίθεση με τις ισχυρότερες επιδράσεις της στην ιδιωτική κατανάλωση (Theodoropoulou, 2016).

6. Μεταβολές στην απασχόληση, στην ανεργία και στις αμοιβές των απασχολουμένων

Τα τελευταία στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ²¹ δείχνουν ότι το εποχικά διορθωμένο ποσοστό ανεργίας τον Ιούνιο του 2016 διαμορφώθηκε στο 23,4% έναντι 24,9% τον Ιούνιο του 2015 (βλ. και Διάγραμμα 4). Το σύνολο των απασχολουμένων ανήλθε σε 3.674.957 άτομα, ενώ οι άνεργοι ανήλθαν σε 1.124.541 και ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός σε 3.249.057 άτομα. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι οι απασχολούμενοι αυξήθηκαν κατά 61.612 άτομα σε σχέση με τον Ιούνιο του 2015 (αύξηση 1,7%), οι άνεργοι μειώθηκαν κατά 73.477 άτομα (μείωση 6,1%), ενώ οι οικονομικά μη ενεργοί μειώθηκαν κατά 27.342 (μείωση 0,8%). Εξετάζοντας τα ποσοστά ανεργίας για την ίδια περίοδο σε περιφερειακό επίπεδο παρατηρούμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας εμφανίζονται στην Ήπειρο – Δυτική Μακεδονία (26,8%) και ακολουθούν η Θεσσαλία – Στερεά Ελλάδα (25,8%), η Πελοπόννησος, η Δυτική Ελλάδα και τα Ιόνια Νησιά (23,8%), η Μακεδονία – Θράκη (23,1%), η Αττική (22,3%), η Κρήτη (22,3%) και το Αιγαίο (18,8%).

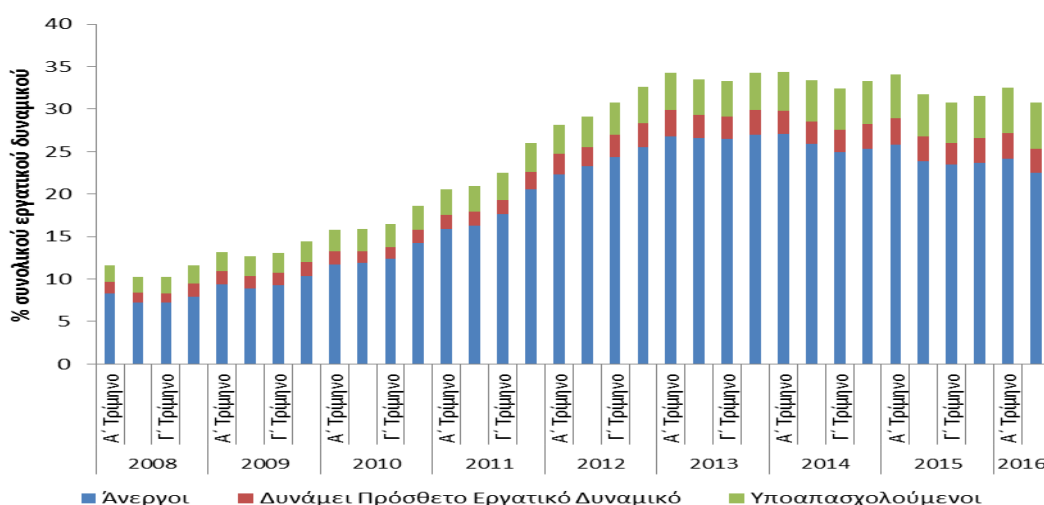
Από τα στοιχεία αυτά μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι τα μεγέθη της απασχόλησης και της ανεργίας κατά το 2016 συνεχίζουν με τον ίδιο ρυθμό την τάση οριακής βελτίωσης που ξεκίνησε το 2014 και συνεχίστηκε κατά το 2015. Πιο συγκεκριμένα, ο ρυθμός μείωσης της ανεργίας παραμένει σταθερός περίπου στο 6% κατ' έτος. Με βάση αυτό το γεγονός διατηρούμε αμετάβλητη την εκτίμησή μας (INE-ΓΣΕΕ, 2016: 96) ότι, δεδομένων των δημογραφικών και άλλων παραμέτρων, η αποκλιμάκωση της ανεργίας σε ποσοστά αντίστοιχα με αυτά του 2008 θα χρειαστεί περίπου 20 χρόνια.

Αξίζει να τονιστεί ότι σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ απασχολούμενος νοείται οποιοσδήποτε εργάζεται έστω και μία ώρα κατά την εβδομάδα αναφοράς της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού. Συνεπώς, το επίσημο ποσοστό της ανεργίας υποεκτιμά το πραγματικό ποσοστό της. Για τον υπολογισμό ενός δείκτη που θα προσεγγίζει καλύτερα τα επίπεδα της πραγματικής ανεργίας προσθέτουμε

²¹ Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, 8 Σεπτεμβρίου 2016.

στους ανέργους το εν δυνάμει πρόσθετο εργατικό δυναμικό (ανθρώπους που αναζητούν εργασία, αλλά δεν είναι διαθέσιμοι κατά την περίοδο της έρευνας, και αυτούς που είναι διαθέσιμοι, αλλά δεν αναζητούν εργασία²²), καθώς και τους εργαζομένους που υποαπασχολούνται.²³ Με βάση αυτά τα στοιχεία κατά το β' τρίμηνο του 2016 το ποσοστό της πραγματικής ανεργίας ανήλθε σε 30,8%, οριακά χαμηλότερα από το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015 που ήταν 31,7% (Διάγραμμα 19).

Διάγραμμα 19: Πραγματικό ποσοστό (%) ανεργίας στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 2008-β' τρίμηνο 2016, ηλικία 15-74 ετών)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Αναλύοντας τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ανεργίας έχει σημασία να σημειώσουμε την ιδιαίτερη επίπτωση της ανεργίας σε τρεις κατηγορίες του πληθυσμού: στους νέους, στις γυναίκες και στους μακροχρόνια ανέργους. Πιο συγκεκριμένα, κατά το β' τρίμηνο του 2016, το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας κατά ηλικιακή κατηγορία εμφανίζεται στους νέους ηλικίας 15-24 ετών (49,1%), ενώ οι γυναίκες εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας σημαντικά υψηλότερο έναντι των ανδρών (27,6% έναντι 19,4%). Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν ότι υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση της ανεργίας κατά ηλικιακή κατηγορία και

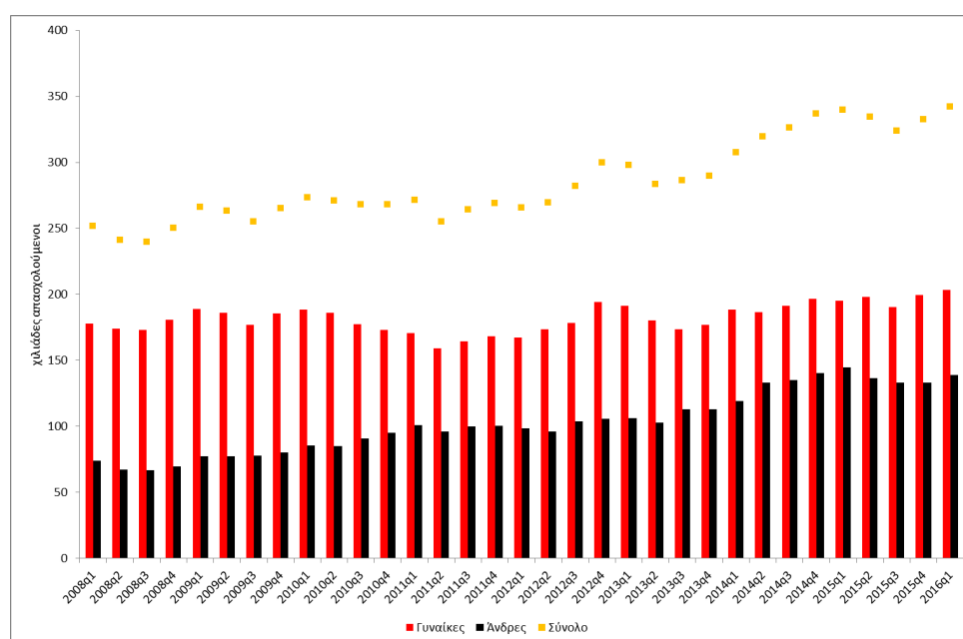
²² Ο βασικός λόγος μη αναζήτησης εργασίας μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι η απογοήτευση που δημιουργούν οι περιορισμένες πιθανότητες ανεύρεσης εργασίας. Αυτό γίνεται φανερό από το ότι εξ ορισμού οι εργαζόμενοι σε αυτή την κατηγορία δηλώνουν ότι επιθυμούν να βρουν εργασία.

²³ Σημειώνουμε ότι στην Έκθεση του INE ΓΣΕΕ για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση του 2016 (INE ΓΣΕΕ, 2016: 110) χρησιμοποιήσαμε για τον ίδιο υπολογισμό το αντίστοιχο, αλλά όχι όμοιο, μέτρο του 50% των εργαζομένων με σχέση μερικής απασχόλησης.

φύλο, γεγονός που δημιουργεί επικίνδυνες κοινωνικές δυναμικές, καθώς τμήματα του πληθυσμού εμφανίζονται στην πραγματικότητα διαχρονικά αποκλεισμένα από την αγορά εργασίας.

Οι συνέπειες της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων γίνονται άμεσα αντιληπτές από τη σταθερή άνοδο της μερικής απασχόλησης, ειδικά στον ανδρικό πληθυσμό, γεγονός που αποτελεί σχετικά νέο φαινόμενο (βλ. Διάγραμμα 20). Επίσης, οι δείκτες προστασίας της απασχόλησης (Employment Protection Legislation – EPL) του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) δείχνουν για την περίοδο 2008-2013 χειροτέρευση κατά 24,36% του δείκτη νομικής προστασίας από απόλυση για θέσεις εργασίας αορίστου χρόνου και κατά 18,18 για θέσεις προσωρινής απασχόλησης.

Διάγραμμα 20: Μερική απασχόληση στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 2008-α' τρίμηνο 2016)

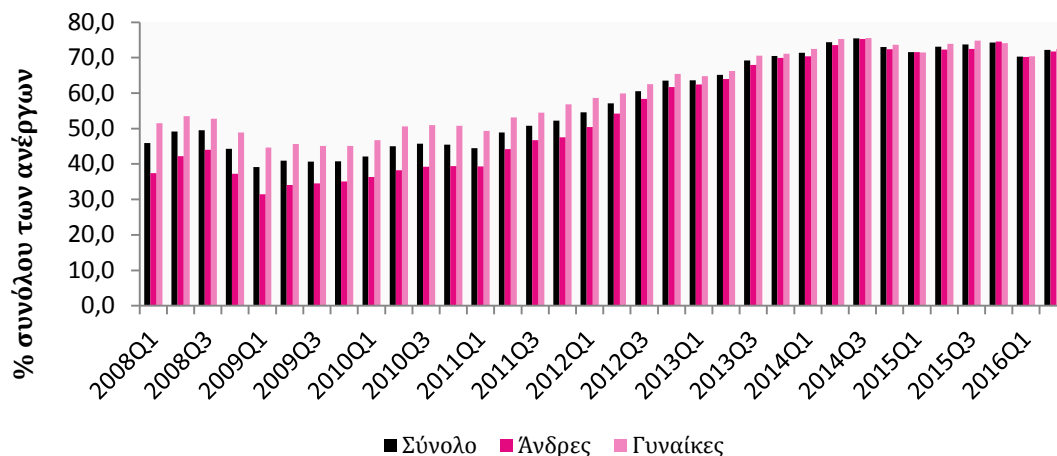

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, τριμηνιαία στοιχεία

Οι μακροχρόνια άνεργοι (πάνω από 12 μήνες χωρίς εργασία) ανέρχονται σε 72,2% του συνόλου των ανέργων (Διάγραμμα 21). Το φαινόμενο της υστέρησης στην αγορά εργασίας, αν και είναι διαχρονικό στην ελληνική οικονομία, γιγαντώθηκε με την έκρηξη της ανεργίας μετά το 2008 και αποτελεί σημαντικότατο πρόβλημα, καθώς η μακροχρόνια ανεργία συνδέεται τόσο με την

απώλεια δεξιοτήτων όσο και με την οριστική απομάκρυνση από το εργατικό δυναμικό.

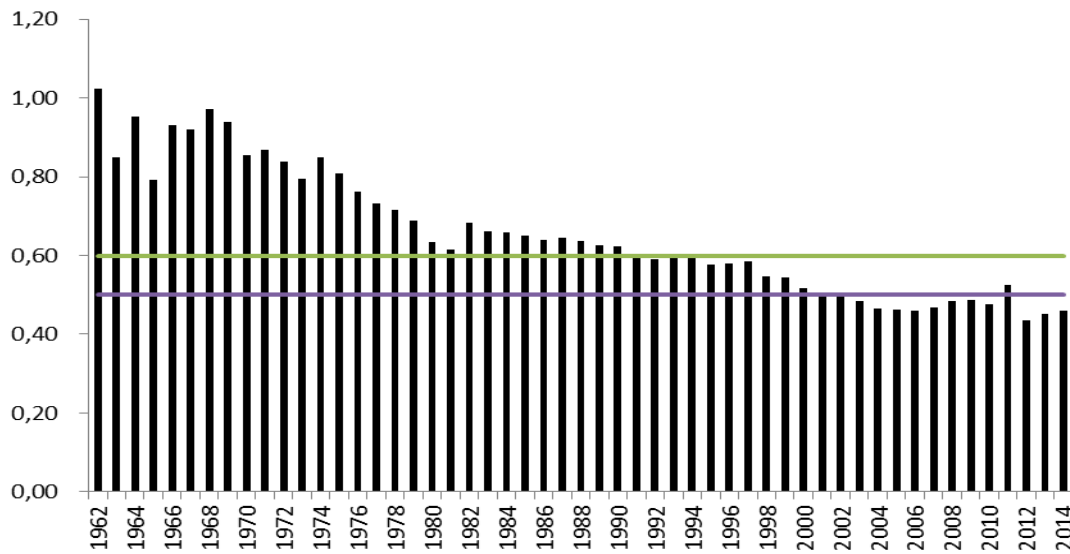
Διάγραμμα 21: Ποσοστό (%) μακροχρόνιας ανεργίας στην Ελλάδα (α' τρίμηνο 1992-α' τρίμηνο 2016)

Πηγή: Eurostat, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, τριμηνιαία στοιχεία

Το Διάγραμμα 22 παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη του δείκτη Kaitz (λόγος κατώτατου προς διάμεσο μισθό) σε σχέση με δύο τυπικά όρια της φτώχειας: το 60% και το 50% του διάμεσου μισθού. Από τα στοιχεία αυτά γίνεται εμφανές ότι ο κατώτατος μισθός στη χώρα μας βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας, όπως αυτό μετριέται από το δείκτη Kaitz, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 βρισκόταν συστηματικά κάτω από το 50% του διάμεσου μισθού. Η συμπίεση της ανισοκατανομής του εισοδήματος θα είχε ως αποτέλεσμα τη βελτίωση του λόγου κατώτατου προς διάμεσο μισθό. Οι σημαντικές μειώσεις στα ανώτερα μισθολογικά κλιμάκια οδηγούν προς αυτή την εξέλιξη, όμως η μείωση που σημειώθηκε στον κατώτατο μισθό το 2012 διατήρησε το λόγο κατώτατου προς διάμεσο μισθό κάτω από το συγκεκριμένο όριο της φτώχειας.

Διάγραμμα 22: Λόγος διάμεσου προς κατώτατο μισθό και όρια φτώχειας στην Ελλάδα (1962–2014)

Πηγή: ΟΟΣΑ

Σημειώνεται ότι η χρήση σχετικών ορίων της φτώχειας, όπως είναι το 60% και το 50% του διάμεσου μισθού, δεν περιγράφει με αποκλειστικό τρόπο την εξέλιξη της φτώχειας, κάτι που γίνεται πιο εμφανές αν εξετάσουμε τη δραματική άνοδο στους δείκτες σοβαρής υλικής αποστέρησης. Ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης²⁴ δείχνει ότι το ποσοστό των νοικοκυριών που αντιμετωπίζει σοβαρές ελλείψεις σε βασικά είδη αυξάνει από 11,2% του συνολικού πληθυσμού το 2008 σε 22,2% το 2015. Με άλλα λόγια, έχουμε διπλασιασμό της απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο εφαρμογής των ΠΟΠ.

Εξετάζοντας τη μεταβολή της απασχόλησης, των ωρών εργασίας και των αμοιβών σε κλαδικό επίπεδο στο β' τρίμηνο 2016 σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015 παρατηρούμε ότι οι σημαντικότερες αυξήσεις στις αμοιβές εμφανίζονται στον κλάδο των κατασκευών, ενώ αντίθετα σημαντικές μειώσεις συνεχίζονται στους κλάδους της παροχής νερού, της επεξεργασίας λυμάτων, της διαχείρισης απόβλητων και των επιστημονικών δραστηριοτήτων (Βλ. Πίνακα 2).

²⁴ Ο δείκτης όπως υπολογίζεται από τη Eurostat αντιπροσωπεύει το ποσοστό του πληθυσμού που δεν μπορεί να πληρώσει για τουλάχιστον τέσσερις από τις παρακάτω δαπάνες: 1) Λογαριασμούς (ενοίκιο, τόκοι στεγαστικού δανείου ή λογαριασμοί ΔΕΚΟ), 2) Επαρκής θέρμανση, 3) Έκτακτα έξοδα, 4) Κατανάλωση κρέατος ή πρωτεΐνης, 5) Διακοπές, 6) Κατοχή τηλεόρασης, 7) Κατοχή πλυντηρίου, 8) Κατοχή αυτοκινήτου, 9) Κατοχή τηλεφώνου.

Αναφορικά με την εξέλιξη της απασχόλησης, σημαντικές μειώσεις εμφανίζονται μόνο στους κλάδους «Διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης» και «Παροχή καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης».

Πίνακας 2: Δείκτες απασχόλησης, ωρών εργασίας και αμοιβών, κατά κλάδο (β' τρίμηνο 2016)

ΣΤΑΚΟΔ 08	Περιγραφή	Δείκτης απασχόλησης	Δείκτης ωρών εργασίας	Δείκτης αμοιβών
B	Ορυχεία και λατομεία	3,8	-3,9	-3,5
Γ	Μεταποίηση	4,4	4,2	3,1
Δ	Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	8,5	13,0	4,4
E	Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων και δραστηριότητες εξυγίανσης	-5,1	3,5	-21,5
ΣΤ	Κατασκευές	21,1	14,2	25,6
H	Μεταφορά και αποθήκευση	1,9	-0,7	5,3
Θ	Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης	-3,0	-9,3	0,7
I	Ενημέρωση και επικοινωνία	3,8	4,4	1,8
M	Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	1,8	5,5	-13,6
N	Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	3,9	1,8	4,5

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Τέλος, όσον αφορά την εξέλιξη των ΣΣΕ την περίοδο Ιανουάριος-Αύγουστος 2016 παρατηρούμε την καθολική επικράτηση των επιχειρησιακών συμβάσεων (248), που αντιπροσωπεύουν το 94,6% του συνόλου των ΣΣΕ. Οι κλαδικές/εθνικές ή ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ ήταν 8, ενώ οι τοπικές/ομοιοεπαγγελματικές ήταν 6. Η εξέλιξη αυτή στη διάρκεια του α' εξαμήνου είναι συνέχεια της κατάστασης που έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια και κυρίως την περίοδο 2012-2015, όπου οι επιχειρησιακές ΣΣΕ υπερβαίνουν το 94%.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΕΛΣΤΑΤ (2016). «Τριμηνιαίοι μη χρηματοοικονομικοί λογαριασμοί της Γενικής Κυβέρνησης», Δελτίο Τύπου, 22 Ιουλίου.
- Ευστράτογλου, Α. (2015). *Οικονομική κρίση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης και παραγωγικότητα στους κλάδους της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 35, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2015). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, Ετήσια Έκθεση 2015*, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, Ετήσια Έκθεση 2016*, Αθήνα.
- Παϊταρίδης, Δ. (2015). *Η εξέλιξη της παραγωγικότητας και οι επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 42, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Υπουργείο Οικονομικών (2016). Προσχέδιο Κρατικού Προϋπολογισμού 2017, Αθήνα, Οκτώβριος.

Ξενόγλωσση

- European Commission (2010). “The Economic Adjustment Programme for Greece”, *European Economy*, Occasional Paper 61, Brussels.
- IMF (2016). “Subdued demand: Symptoms and remedies”, *World Economic Outlook*, October.
- Regan, A. (2016). “Why austerity and structural reforms have had little to do with Ireland’s Economic Recovery”, *Social Europe*, 3 February.

- Theodoropoulou, S. (2016). “Severe pain, very little gain: Internal devaluation and rising unemployment in Greece”, in Myant, M., Theodoropoulou, S. and Piasna, A. (eds), *Unemployment, Internal Devaluation and Labour Market Deregulation in Europe*, Brussels: ETUI.

Ηλεκτρονικές πηγές

- AMECO database:
http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm
- ΕΛΣΤΑΤ: <http://www.statistics.gr>
- Eurostat: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- OECD: <http://stats.oecd.org/>
- World Bank database: <http://data.worldbank.org/>
- Τράπεζα της Ελλάδος: <http://www.bankofgreece.gr>

